

O Matici, Hrvatskoj, fašizmu i historiografskom objašnjenju

FILIP HAMERŠAK

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Republika Hrvatska

Potaknut inovativnom knjigom Višeslava Aralice o Matici hrvatskoj 1935.–1945. (Hrvatski institut za povijest, Biblioteka Hrvatska povjesnica, Zagreb 2009., 221 str.) autor nastoji slijediti više analitičkih nizova. Nakon uvodnoga osvrtu na suvremeni trenutak Matice hrvatske, obrazlaže se tematska i metodološka relevantnost njegova djela. Ono je ujedno i polazište za – djelomice i kritičku – raspravu o nekim načelnim problemima intelektualne povijesti, napose o uzročno-posljedičnoj uvjetovanosti i uključivanju pojedinosti u općenite, generičke (rodne) pojmove. Među ostalim, držeći da zasad nije osnovano zaključiti kako je hrvatski oblik međuratnog nacionalizma bio istovrstan europskim pokretima i ideologijama pod skupnim imenom fašizma, autor predlaže da se u proučavanje djelatnosti hrvatskih nacionalističkih intelektualaca i uopće poretka u NDH uključe dodatne politološke i pravne kategorije te da se veća pozornost posveti idiografskoj povijesnoj supstanciji, individualnim posebnostima i otklonima.

Ključne riječi: Matica hrvatska, nacionalizam, fašizam, ustaški pokret, Nezavisna Država Hrvatska, metodologija.

Uvod – Matica hrvatska danas

Kao puki bivši član uredništva *Hrvatske revije* i povremeni suradnik negdašnjega *Kola*, o sadašnjem trenutku Matice hrvatske suditi mogu mahom na temelju izvanjskoga dojma. No, niti njega nije lako stvoriti! Pođe li se od dnevnoga tiska i televizijskih emisija, gotovo se nameće zaključak da u Matici nema ničega osim skandala i osobne borbe za moć. Prolistaju li se pak njezine publikacije (osim navedenih časopisa, to su dvotjednik *Vijenac*, brojne, naravno, knjige te klasične jednosmjerne internetske stranice), doživljaj je podosta drukčiji – u Matici kao da nema ne samo unutrašnjih previranja, nego čak ni strateških rasprava o svrsi njezina postojanja. Istina je, lako je reći, između tih dviju krajnosti – ali gdje?

Osim izostanka navedene problematike, u pristupu pojedinim temama – na stranicama promatranih Matičnih izdanja – počesto su zamjetni lar-

purlartizam i prigodničarstvo. Nipošto ne tvrdim da neangažirano pisanje o umjetnosti i kulturi valja protjerati (uostalom, plitko strančarenje daleko je nepoželjnije), niti da – recimo – značajne obljetnice ne bi trebalo obilježavati. Isto tako, nikako ne promičem tvrdnju da u Matičinim edicijama uopće nema priloga o aktualnim društvenim prijemima, tek onu kako je njihova zastupljenost nedostatna. Osim o povijesti, kulturi i umjetnosti u njima tako možemo čitati načelne tekstove o hrvatskom identitetu, s njim povezana opća zapažanja o politici, pa i – što je napose hvalevrijedno – o najnovijim zbivanjima u prirodnim znanostima i zaštiti okoliša, no dalekosežnijih je, konkretnih tekstova o praktičnom upravljanju državom, pravosuđu i gospodarstvu doista premalo. Gotovo kao da još uvijek živimo u doba Matičina osnutka (1842.), kada su se u okolnostima tuđinske vlade i općenite modernizacijske zaostalosti prvotisak ili praižvedba nekoga umjetničkoga djela s razlogom uzimali kao prvi (ili pak jedini mogući korak) prema sadržajnijim nacionalnim nastojanjima.

Da me se krivo ne shvati – ne mislim prizivati ništa nalik gotovo harmoničnoj usredotočenosti Matičinih vodećih članova kakva je, recimo, barem na trenutke bila potkraj 1960-ih i u drugoj polovici 1990-ih, dakle u vrijeme zaleta Hrvatskoga proljeća, odnosno u ozračju razočaranosti poduljom vladavinom Hrvatske demokratske zajednice. Potpuni konsenzus danas bi se ionako po svem sudeći moglo očekivati tek o tzv. tehničkim pitanjima, primjerice o nužnosti suzbijanja korupcije... Kao, ponavljam, vanjski promatrač Matičinu moguću ulogu sklon sam stoga proširiti prema nekom obliku heterogenoga, ali meritornoga *think tanka*, jedne u (elektroničkim) medijima puno prisutnije, tolerantne osnove za iznošenje različitih no odgovornih i uvijek argumentiranih *cost-benefit* prosudbi, uljuđeno zabrinutih podjednako zbog “vladinovskoga” predizbornoga voluntarizma i pretjeranih očekivanja šire javnosti. Primjerice, za početak, o ustrojbenoj podlozi hrvatske znanosti, obrazovanja i kulture, vezanih dakle za državni proračun, ali i za individualnu samopercepciju vlastite učinkovitosti, naposljetku i za probleme poput reforme radnoga zakonodavstva.

U kojoj se mjeri – i ako uopće – to može postići, pitanje je za posebnu raspravu. Prema nekim mišljenjima, sve izraženiji kategorijalni jaz između proceduralne politike, kulture i dobrog dijela znanosti, bijeg u larpurlartizam (na jednoj strani) te očita sprega između gospodarskih interesa *industrije zabave*, odnosno popularne kulture (na drugoj strani), systemska je, neuklonjiva činjenica suvremenoga zapadnjačkoga *demokratsko-potrošačkoga, post-ovo i post-ono*, društva. Usuprot tima, drugi – međutim – drže da se na *kotač povijesti* još uvijek može racionalno utjecati, barem ako za to postoji volja i neki minimum upućenosti. Jezikom negdašnjih partijskih foruma rečeno, prema takvim bi shvaćanjima na Matičin nezadovoljavajući položaj manje utjecali objektivni, a više subjektivni čimbenici... No, gdje prestaju prvi a počinju drugi, također nije lako raščlaniti – evidentno zaostajanje u prijenosu štafete na mlađe naraštaje, primjerice, htjeli-nehtjeli može prizvati Fukuyamina (također systemska!) razmišljanja o posljedicama medicinskoga produženja tzv. prve i druge staro-

sti.¹ Nadalje, osim zagrebačke središnjice, Matica ima i veći broj pokrajinskih ogranaka – pitanje njihove relativne neovisnosti, kao i stvarne uspješnosti u vlastitoj sredini, valjalo bi također promatrati od slučaja do slučaja. *One-man show* uvijek je zanimljiv, pa i vrijedan divljenja, no tek iznimno postiže dugoročne ostvaraje...

Kako bilo, bojim se da će bez izrazitijega personalnoga i tehnološkoga *re-dizajna* Matica sve teže odgovarati na uvijek aktualno pitanje o tomu zašto postoji. Ukratko, trend njezine društvene (samo)marginalizacije, zamjetan u zadnjih desetak godina, sve je više približava svojevrsnom rezervatu, rezervatu u kojemu će jednoga dana – valjda zalud očekujući Geronima – neizbježno nestati i onaj poslovični posljednji Mohikanac.

Matica hrvatska nekad ili zašto sve Araličina knjiga zaslužuje pohvalu

Ovaj na prvi pogled nepovezani uvod pokušaj je suvremene kontekstualizacije Matice hrvatske, jedne od hrvatskih “središnjih nacionalnih ustanova” (u njih se voli svrstati i Akademiju, zagrebačko Sveučilište te Leksikografski zavod), neophodan – držim – za pristup naslovnom djelu, zapravo ponešto prerađenom magistarskom radu povjesničara Višeslava Aralice (Zadar, 1972.). Obranjen na Filozofskom fakultetu u Zagrebu (mentor prof. dr. Ivo Goldstein) dok je Aralica još radio u Hrvatskom institutu za povijest (znanstveni projekt “Sustav vladavine NDH”, voditeljica dr. sc. Nada Kisić Kolanović), rad odnosno knjiga, unatoč naslovu, bave se u stvari nešto širim ali jednako “zgušnjutim” razdobljem od 1935. do 1945., točnije odsječkom koji počinje prvim otvorenim razilaženjima između Matice i Hrvatske seljačke stranke, a završava njezinim poslijeratnim komunističkim preuzimanjem.

Prije svega, riječ je o tematski prijeko potrebnom djelu, važnom koraku prema popuni razjapljene praznine – kao što sam, dijelom, i sam ustanovio još baveći se banovinskim komesarijatom,² oba prethodna monografska pregleda Matičine povijesti potekla su iz njezina okrilja; jedan je u pogledu promatranoga desetljeća bio napisan s pozicije trenutačnoga društveno-političkoga pobjednika,³ a drugi u pretjeranoj mjeri pomirljiv⁴. Mimo toga, oveći rad o Matici – uvelike zrcalan Ravličevu – objavio je Dubravko Jelčić⁵, a pišući o po-

¹ Usp. Francis FUKUYAMA, *Kraj čovjeka? – naša poslijeljudska budućnost*, Zagreb 2003.

² Filip HAMERŠAK, “Komesarijat u Matici hrvatskoj: od juridičkoga spora do političkoga pravorijeka”, *Časopis za suvremenu povijest*, 35/2003., br. 3, 835.-858.

³ Jakša RAVLIĆ i Marin SOMBORAC, *Matica hrvatska 1842–1962.*, Zagreb 1963.

⁴ Ive MAŽURAN i Josip BRATULIĆ, *Matica hrvatska 1842.–2002.*, Zagreb 2004.

⁵ Dubravko JELČIĆ, “Sto pedeset godina Matice hrvatske”, *Radovi Leksikografskoga zavoda “Miroslav Krleža”*, 2/1992., br. 2, 81.-96.

vijesti ustaškoga pokreta dotakli su je se Fikreta Jelić-Butić,⁶ Hrvoje Matković⁷ i Mario Jareb⁸.

Još veću hvalu, međutim, autor zaslužuje zbog svoje metodološke inovativnosti – nasuprot dosadašnjem domaćem naglasku na primarnosti političkih događaja, odlučio je poći iz sasvim obratnoga smjera: “Ovaj rad upravo tome i teži – prikazu utjecaja književnika, znanstvenika, publicista okupljenih oko Matice hrvatske u stvaranju ozračja – *Zeitgeista* – koje je prethodilo, omogućilo te opisivalo postojanje jedne totalitarne države poput NDH. U tim je mislima prisutna pretpostavka da je upravo ideološko okruženje bilo uzrokom političkih zbivanja.”⁹

S obzirom na tu zadaću, u knjizi se u što širem opsegu nastojalo obraditi ne samo djelatnost i poglede Matičina predsjednika Filipa Lukasa i članova užih odbora te pododбора, nego i njezinu široku nakladničku djelatnost – osim službenih izvješća, zapisnika i druge uobičajene arhivske građe (pretežno u nepotpunom Matičinom fondu te u onima prosvjetnih i promidžbenih organa Banske vlasti i NDH), naravno i osobnih sjećanja (Blaž Jurišić, sam Lukas, Radovan Latković i dr.), povrh knjiga i časopisa za koje Matica snosi nakladničku odgovornost autor je rabio i njihove interne recenzije te nerijetko polemične javne prikaze. Kao što se vidi, dobromu dijelu navedenih vrela ne može se pristupiti jednostavnom pa ni usporednom deskripcijom, već zahtijevaju uvođenje složenijih politoloških, socioloških i filozofskih pojmova, mnogo interpretativnoga, usporednoga, kontekstualnoga iščitavanja, povezivanja s nositeljima europskih idejnih kretanja i sl. Rezultat je doista minuciozna intelektualna povijest Matice danoga razdoblja, naravno povezana s društvenim i političkim zbivanjima, a i s pokojim usputnim, no bitnim otkrićem (primjerice, rukopisa neobjavljenoga trećega sveska Dabinovićeve djela *Hrvatska država i pravna povijest*)¹⁰.

Jezične i stilske pak značajke Araličina izlaganja, način na koji – neuobičajeno za hrvatsku historiografiju – retorički intrigantno a opet pitko pripovijeda (npr. nakon “No ona nas ostavlja s jednim neriješenim problemom: o čemu to Lukas govori kada tvrdi da seljački stalež nije isto što i narod, kome to govori, te zašto to uporno ponavlja gotovo čitavo jedno desetljeće?” slijedit će maestralni prikaz “seljačke ideologije”)¹¹, napose njegovo transparentno, pošteno i hrabro iznošenje argumenata (s kojima se, naravno, ne moramo uvijek složiti – o tom više u nastavku), pa i vlastitih simpatija (minijaturni portret Zlatka

⁶ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, “Prilog proučavanju djelatnosti ustaša do 1941.,” *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1969., br. 1-2, 55.-91.; ISTA, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945.*, Zagreb 1977.

⁷ Hrvoje MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1994.

⁸ Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941. godine*, Zagreb 2006. (drugo izdanje 2007.).

⁹ Višeslav ARALICA, *Matica hrvatska u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb 2009., 10.-11.

¹⁰ *Isto*, 173.

¹¹ *Isto*, 29.

Gašparovića)¹² ili antipatija (Franjo Pavešić)¹³, dodatno me potiču da njegovu radu pridam značajke pravoga remek-djela.

Početak priče o Matici za NDH autor je s razlogom smjestio u drugu polovicu 1930-ih. Ne zaboravimo, vrijeme je to – za razliku od naših dana! – kada Matica živi bez ikakve pomoći iz državnoga, banovinskoga ili gradskoga proračuna, isključivo zahvaljujući članskim prinosima, prihodima od nekretnina i druge imovine te od vlastitih publikacija (unatoč znatno većem udjelu nepismenosti, mnoge njezine knjige prodaju se i u po 5000 primjeraka)¹⁴. Umjesto dalekim britanskim i gotovo nepoznatim američkim, tadašnji se hrvatski intelektualci – dobrim dijelom samo u izvorniku – mahom nadahnjuju susjednim, njemačkim, francuskim, talijanskim, donekle i ruskim političkim i društvenim misliocima, potpadajući nerijetko i pod njihove specifične, za naše prilike manje svojstvene preokupacije.¹⁵

U oskudici elektroničkih medija periodični tisak, a napose ugledno društvo poput Matice, nezaobilazna su mjesta kako za komunikaciju s istomišljenicima, tako i za polemiku s protivnicima. Nakon atentata na Stjepana Radića Matica je tako – s Lukansom na čelu još od 1928. – djelovala u znaku “hrvatske nacionalne koncentracije”, u kojoj je do prve javne pukotine došlo Lukasovim izričitim otklonom od marksizma (1933.), zbog čega su s njom prestali surađivati Miroslav Krleža, August Cesarec, Vaso Bogdanov i još poneki autor.¹⁶ S druge strane, namjesničkim ublažavanjem diktature, a napose nakon izbornoga uspjeha HSS (1935.), iz kruga te stranke počinje se sve naglašenije promicati ideološki sklop prikladno nazvan “agrarizmom”.¹⁷ Uza svo poštovanje prema Mačeku kao vodećem hrvatskom političaru (i obratno, prema Matici kao jedinom hrvatskom društvu što se imalo snage oduprijeti Aleksandrovu režimu), takvo izdvajanje pa i privilegiranje “seljačkoga staleža” (u odnosu na “inteligenciju”, “gospodu”, “kaputaše”...), naravno, nije moglo oduševiti Lukasa ni njegove sumišljenike (npr. u Matčinom listu *Omladina* 1936.), koji su naciju doživljavali kao organsko jedinstvo, svojevrstu “nadosobu”, u kojoj seljaštvo može biti izvorna jezgra, ali ne i isključivi nositelj narodnih, nacionalnih značajki.¹⁸ Među ostalim, zaključuje utemeljeno Aralica: “Moderni europski nacionalistički pokreti ni u kom slučaju nisu mogli prihvatiti tako temeljit protugrađanski stav. Njihova shizofrena, antimoderna-moderna narav odbijala ih je od nerealnih zamisli seljačke ideologije koja je zatvarala oči pred ulogom grada u modernom društvu. Nacionalistički pokreti međuraća računali su na grad i građane, koliko god im važna bila ikona ‘izvornog seljaka.’”¹⁹

¹² *Isto*, 140.

¹³ *Isto*, 134.-135.

¹⁴ *Isto*, 42.

¹⁵ *Isto*, 25.

¹⁶ *Isto*, 26.-27.

¹⁷ *Isto*, 29.-34.

¹⁸ *Isto*, 31.

¹⁹ *Isto*, 58.

Drugi, nešto manje očevidan, slijed razilaženja između Lukasove Matice i HSS zamjetan je također od 1936., kada je Vinko Krišković u također Matičinu listu *Hrvatsko kolo* objavio uvodnik "Zar suton demokracije?" Riječ je o načelnoj kritici tadašnje demokracije (npr. "Široki življi narodni došli su do vlasti, vlade imadu posla s gomilama, gdje se glas razuma slabo čuje"), srodnoj onima Ortege y Gasseta i drugih tadašnjih "pisaca [političke, moralne i kulturne, gospodarske tek iznimno – F. H.] krize".²⁰ Kako dalje razlaže Aralica, nasuprot "gomili", "masi" i demokratskom "prebrojavanju" njezinih pripadnika, i u Hrvatskoj 1930-ih kao lijek za nedaće vremena katolički mislioci poput Stjepana Zimmermana i Drage Čepulića zamišljaju neku vrstu "aristokracije duha" (Salazarov Portugal jedan im je od primjera), a na starija razmišljanja o nestanku božanskoga vladalačkoga autoriteta (de Maistre) nadovezuje se "integralni nacionalizam" na Maurrasovu tragu. Uza njih, naravno, još su razvidniji odjeci programa devetnaestostoljetnih europskih nacionalnih pokreta, napokon i "nacionalnoga principa" ili "principa samoodređenja" iz Wilsonovih 14 točaka, odnosno, stajališta izraženoga u Lukasovu sažetku: "Nacionalno pravo neosporno je pravo *a priori* celog naroda kao organizma i najviše društvene ličnosti, a nije rezultat *a posteriori* većine zbroja individua, koji tvore narod".²¹

Premda, kaže kasnije Aralica, "čvrstih linija razgraničenja među idejnim nazorima nema, ili ih barem nema tako izraženih kao što su one koje međusobno dijele pokrete i stranke",²² pa će npr. čak i seljački ideolog Ivo Šarinić 1935. hvaliti Hitlera²³ – preneseno na praktično-političko područje – općenito gledano takva polazišta dobar su dio intelektualaca okupljenih oko Matice hrvatske umjesto minimalnoj, liberalno-kapitalističkoj, ili bar demokratski legitimiranoj državi činila sklonijima snažnoj pa i totalitarnoj državi te tadašnjim nacionalističkim totalitarnim pokretima (uz neke ograde, autor ih objedinjuje pod generičkim pojmom fašizma, čemu ću se također kasnije vratiti), kao i odlučnijem nastupu u postizanju hrvatske neovisnosti (nasuprot Mačekovu "tolstojizmu", u *Omladini* će se 1937. npr. pisati o nasilju kao "prirodnom zakonu samoobrane")²⁴, a po sličnom ključu dijelile su se i inozemne simpatije – očigledno, u njihovu slučaju, prema Italiji i Njemačkoj.

Uz tako podijeljene karte baš i ne iznenađuje što su se odnosi između HSS i Matice – uostalom, kroz veći broj članova sve povezanije s domovinskim (pro) ustaškim skupinama – nakon Budakova povratka (ubrzo će postati odbornikom i vodećim Matičinim autorom) te, posebice, "kompromiserskoga" sporazuma Cvetković–Maček i osovinskih ratnih uspjeha 1939.–1940., s vremenom toliko zaoštrili da je Banska vlast u siječnju 1941. u Matici uvela slabo pripremljenu prisilnu upravu, "potez [...] koji je u to vrijeme uistinu morao djelovati

²⁰ *Isto*, 46.-48.

²¹ *Isto*, 27., 52.

²² *Isto*, 100.

²³ *Isto*, 56.

²⁴ *Isto*, 61.

skandalozno”, a svojom je minimalnom učinkovitošću k tomu pokazao i svu “nemoć u mobilizaciji intelektualnog sloja onodobne Hrvatske.”²⁵

Nasuprot tomu, nakon sloma Jugoslavije znatan je dio Matičinih istaknutih članova (odbornik Budak, tajnik Mile Starčević, urednik Marko Čović...) i suradnika prešao u tek ustrojene državne službe: “Sva nam dosad nabrojana imena, od kojih je većina ostala nespomenuta, rasuta po brojnim ministarstvima i njihovim odsjecima na počecima života nove države, govore ne samo koliko će biti utjecaj Matice hrvatske na – prije svega, ali ne i isključivo kulturnu – politiku NDH, nego potvrđuju i prigovore koje joj je nekadašnja banska vlast upućivala.”²⁶ Osim toga, njihovim nastojanjem Matica je preuzela dio židovske imovine (tiskarsko poduzeće “Tipografija d. d.”),²⁷ dodijeljena su joj prava na sve hrvatske prijevode iz strane lijepe i poučne književnosti (novoosnovani Ured za prijevode MH drugim će ih nakladnicima ustupati uz naknadu), a pučkim i srednjim školama propisano ustrojavanje Matičinih povjereništava te otkup njezinih izdanja.²⁸ Na takvoj infrastrukturi, osim više časopisa, Matica će tijekom NDH objaviti čak 122 knjige!

Zbog spomenutoga “odljeva kadrova”, piše Aralica, nakon 10. travnja 1941. dio tajničkih i uredničkih poslova popunili su dotad manje angažirani (Mirko Jurkić), gdje gdje i ideološki suzdržani pa i liberalno nastrojeni pregaoci (spomenuti Gašparović, Branimir Livadić, Slavko Ježić, Vladimir Filipović, Ivo Hergešić, Josip Horvat...), što će imati odraza ne samo u djelima znamenite “Prosvjetno-političke knjižnice”²⁹ – čije će prijevode Britanca Keynesa te Bende i drugih francuskih autora, primjerice, 1944.–1945. zabraniti središnje Glavno ravnateljstvo za promičbu – nego i na stranicama Matičinih časopisa: “Premda je ona prijeratna ideološka raznobojnost uspostavom NDH, kontrolom koju je nova vlast zavela na području kulture, tiska i iznošenja misli, svedena na jednobojnost, ipak nas ove napomene [o diskurzu Matičinih publikacija – F. H.] moraju usmjeriti k uvidu u različitost varijeteta u sklopu te nametnute jednobojnosti. S vremenom, kako ćemo vidjeti, ti su varijeteti prijetili razbijanju spomenutoga okvira u kojem se imala razvijati onovremena hrvatska kultura. Toj prijetnji na svoj je način pridonijela i Matica hrvatska.”³⁰

Drugim riječima, iako je za NDH i na stranicama Matičinih izdanja znalo biti režimske promidžbe i antisemitizma, oni im nipošto nisu davali osnovni ton, a i prema sačuvanim recenzijama određeni je broj takvih tekstova, štoviše, bio i odbijan. Sam Lukas u sukobu je s Pavelićem bio još od Rimskih ugovora (spominju se i druga razilaženja, primjerice objava rata Velikoj Britaniji), a nakon staljingradskoga poraza izrazitije distanciranje Matice od ustaškoga režima zamjetno je u sve više slučajeva. Među ostalim, Ivo Balentović tako će 1943.

²⁵ *Isto*, 192.

²⁶ *Isto*, 113.

²⁷ *Isto*, 127.

²⁸ *Isto*, 122.-125.

²⁹ *Isto*, 136.-147.

³⁰ *Isto*, 119.

u *Hrvatskom kolu* objaviti pesimističku pripovjetku *Bolesni svijet*, smještenu u "grad neimenovan, ali svim čitateljima poznat",³¹ a na godišnjoj Matičinoj skupštini potkraj 1944. Lukas će izjaviti "Treba imati pred očima, da svaki nacionalizam ima pozitivnih i negativnih strana [...] Ne smije se ljubav za vlastitu domovinu pretvoriti u mržnju spram drugih naroda i njihovih domovina".³²

Ipak, kako – čini se, pomalo razočarano – zaključuje Aralica, dalje od toga nije se išlo: "Ovaj [...] navod ilustrativan je kao primjer intelektualne kritike službene ideologije jedne totalitarne države kakva je bila NDH. Posve načelna u svojem izričaju, ona za svoje razumijevanje zahtijeva uklopljenost u društveni kontekst, u tihe, povjerljive razgovore intelektualaca o svakodnevici koja ih okružuje. [...] Nakon toga možemo zaključiti da hrvatski (i ne samo hrvatski, dakako) intelektualci koji su tijekom međuraća zastupali zamisli nacionalističke totalitarne ideologije, jednostavno nisu mogli biti pravi, dosljedni kritičari sustava i naravi vladavine u državi koja je bila rezultat te ideologije. [...] Većina će Matičinih suradnika, pogotovo onih njezinih starih djelatnika iz razdoblja ideološkog rata koncem tridesetih, i u drugoj polovici rata vjerno stajati uz NDH, nadajući se da će svojim radom pridonijeti poboljšanju opće situacije države koja je bila daleko od onoga čemu su se tridesetih godina nadali, no koju su ipak držali nacionalnom državom i stoga čvrstim uporištem za daljnji napredak."³³

I ne samo to – podsjeća Aralica – posljednjih mjeseci rata takvi pokušaji da se NDH "predstavi kao nacionalna, a ne nacionalistička država, te da se kao takva stavi pod zaštitu zapadnih, demokratskih saveznika", bili su sve učestaliji, ne samo u Matici, nego i u režimskim glasilima, no došli su prekasno da bi mogli utjecati na razvoj situacije, čak i kada se ne bi uzela u obzir njihova svjetonazorska (ne)iskrenost.³⁴

Kako bilo, u svibnju 1945., uoči ulaska Jugoslavenske armije, znatan je broj Matičinih članova i suradnika napustio Zagreb. Domogavši se izbjegličkih logora u Austriji ili Italiji (odakle će neki biti izručeni Jugoslaviji, osuđeni i smaknuti), potom uglavnom Južne Amerike, dio je nastavio kulturno i politički djelovati, i to pretežno kao kritičari vrha propale države. Spomenuti pak ideološki suzdržaniji pa i liberalno nastrojani članovi i suradnici dočekat će novu vlast u Zagrebu – dio će biti osuđen na kraće ili dulje zatvorske kazne, zabranu javnoga djelovanja i sl., a drugi će svoju suradnju s Maticom nastaviti odmah, ili nakon stanke od nekoliko godina.³⁵ Ne samo s obzirom na njih, nego i na preuzeti sustav edicija, pododbora pa i pripremljenih tekstova, ne čudi stoga što Aralica svoje djelo završava sažimajući svojevrzne elemente kontinuiteta u jednu prilično laskavu zaključnu ocjenu: "I premda će novo vodstvo prikazivati dekadu u kojoj su djelovanju Matice hrvatske pečat udarili predsjednik Filip Lukas, Mile Starčević i mlađa generacija nacionalista kao izgubljene, sramotne

³¹ *Isto*, 171.

³² *Isto*, 177.

³³ *Isto*, 158.-159., 178.

³⁴ *Isto*, 182.-185.

³⁵ *Isto*, 187.-190.

godine, oni su ipak bili njihovi dužnici. Nema nikakve sumnje da se Matica upravo tijekom toga razdoblja kao kulturna i nakladnička ustanova izdigla u svakom pogledu, i da će upravo zahvaljujući tome temelju Matica pod novim vodstvom, u novoj državi, zadržati primat među hrvatskim nakladničkim kućama.”³⁶

O manjim nedostacima i mogućim dopunama

Nasuprot svemu rečenom, moram ipak primijetiti da knjiga nije bez nekih tehničko-istraživačkih i strukturalno-formalnih nedostataka. Ako se već na primjeru Lukasova govora s kraja 1940. pomno upozorava na opstojnost izmijenjenih inačica, za očekivati je da se – posebice s obzirom na zamjetnu autorovu nesklonost – i drugi njegovi govori jednako tretiraju. Međutim, tri njegova prijeratna govora (iz 1937., 1938. i 1940.) bez ikakve su zadržke citirana prema “korienskoj” inačici objavljenoj 1944. u knjigama *Ličnosti–stvaranja–pokreti i Hrvatski narod i hrvatska državna misao*.³⁷ S obzirom na ograničeni raspon knjige, dobrim je dijelom razumljivo što se autor u svom sažetom osvrtu na sudbinu istaknutih Maticara nakon svibnja 1945. nije u većoj mjeri služio gradivom Anketne komisije za utvrđivanje zločina kulturnom suradnjom s neprijateljem (fond Zemaljske komisije za ratne zločine, HDA), no knjiga Josipa Grbelje *Uništeni naraštaj* i pojedini svesci *Hrvatskoga biografskoga leksikona* mogli su ga na lak način podrobnije uputiti u sudbinu onih koji nisu bili izbjegli (Balentović, Filipović, Gašparović, Hergešić, Horvat, Jurkić, Livadić...), ili barem pomoći u nalaženju podataka o manje poznatim osobama – tajanstveni Walther Hollaus zapravo je Walther Hollaus, novinar rođen 1918. u Banja Luci,³⁸ Mato Jagatić nije samo seljak,³⁹ a na lijevom krilu HSS nije bilo nikakvo-ga Gregorića⁴⁰ (ako se misli na Pavla – Paju, on je bio stari komunist, zatvaran i u Banovini Hrvatskoj)⁴¹. Ako je već toliki prostor posvećen Lukasovu strahu od smaknuća te poslijeratnu izbjeglištvu, primjereno bi bilo navesti da je i on bio osuđen na smrt.⁴² Također, pri spomenu Maticine knjige *Štorice iz Proštine* (1944.) trebalo je upozoriti da je Tone Valić zapravo pseudonim “ex-komunista” Ante Ciliga,⁴³ a u raščlambi Marakovićeve recenzije navodi se nepostojeći Josip Kozarčanin (ili mu je ime Ivo, ili prezime Kozarac)⁴⁴.

³⁶ *Isto*, 190.

³⁷ *Isto*, 27., 52., 62.

³⁸ Josip GRBELJA, *Uništeni naraštaj*, Zagreb 2000., 197.

³⁹ Dino MUJADŽEVIĆ, “Jagatić, Mato”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6 (ur. Trpimir Macan), Zagreb 2005., 220.-221.

⁴⁰ V. ARALICA, n. dj., 29.

⁴¹ Mladen ŠVAB, “Gregorić, Pavle”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 5 (ur. Trpimir Macan), Zagreb 2002., 162.-163.

⁴² Jere JAREB, “Filip Lukas bio je osuđen na smrt u studenome 1945.”, *Kolo*, 8/1998., br. 3, 5.-10.

⁴³ M. ŠVAB, “Ciliga, Ante”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2 (ur. Aleksandar Stipčević), Zagreb 1989., 665.-666.

⁴⁴ V. ARALICA, n. dj., 180.

Za buduće istraživače u ovom je dijelu dodati tek zanimljiv podatak da je spomenuta Ujevićeva *Hrvatska enciklopedija* još u srpnju 1939. figurirala kao designirana publikacija Matice hrvatske.⁴⁵ Budući da se razlozi razilaženja između Lukasa i Ujevića po svem sudeći mogu povezati s politikom, odnosno ideologijom, a naročito s uspostavom Banovine Hrvatske kao snažnijega financijskoga uporišta, pretpostavljam da u tom slučaju nije riječ o autorovu propustu, nego o nedostatku relevantnoga gradiva u manjkavom fondu MH.

Kako rekoh, Araličina je pismenost vrhunska, no lektoru/korektoru pro-maklo je podosta "tipfelera", francuski navodnici uporno su pisani obratno, poglavlja u drugom dijelu knjige nisu numerirana (možda ipak namjerno?), a bilješke na str. 147. i 154., očito neprilagođene posljednjoj paginaciji, upućuju u prazno. Unatoč tomu, ukupni je tiskarski standard ipak na primjerenom razini, a i korice su dopadljivo riješene.

Ideologija ili dnevna politika – na koju stranu novčić češće pada?

Kako se može naslutiti, osim kao obradba Matičina djelovanja 1935.–1945., Araličina će knjiga zasigurno poslužiti i kao polazište za proučavanje tadašnjih općih prilika. S jedne strane, Matica je – nema sumnje – svojevrsni umanjeni model širega hrvatskoga konteksta. S druge, autor je uveo ili razložio neke analitičke kategorije, predložio uzročno-posljedične putokaze te – manje izravno – općenite metodološke smjernice. Budući da nije riječ o – barem načelno – lako provjerljivoj faktografiji, nego o interpretativnim postupcima i prosudbama što podrazumijevaju velik broj istraživačkih, ali i komunikacijskih koraka (dakle, mogućnost sasvim banalnoga nesporazuma!), u sljedećim ću odjeljcima tek načelno natuknuti nekoliko mjesta o kojima će jamačno biti još rasprave.

Prije svega, počnimo od spomenute uvodne Araličine pretpostavke "da je upravo ideološko okruženje bilo uzrokom političkih zbivanja".⁴⁶ Osim što je već i ovako izdvojenu možemo shvatiti kao načelnu, namjerno zaoštrenu, ne-sasvim-obvezujuću protutežu dosadašnjoj primarnosti političkih događaja – naime, u tako se izričitom obliku drugdje ne ponavlja – i sam će autor o toj podjeli na ideološki (ili svjetonazorski) i politički (ili dnevni) aspekt govoriti kao o "dvije strane istog novčića".⁴⁷ I mimo toga, naravno, iz samoga Araličina pisanja jasno je da se ne može jednoznačno odrediti gdje prestaje jedna a počinje druga strana – primjerice, nacionalizam, odnosno nacionalni princip idejna su, opća, svjetonazorska polazišta, koja se, međutim, mogu ugraditi u, ali i iščitati iz sasvim konkretnih međunarodnih ugovora, stranačkih

⁴⁵ O tomu usp. Ujevićeva pisma Franji Fancevu što se čuvaju u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, a i moj prilog u listiću *Leks*, dostupan na <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=141959> (pristup 24. listopada 2010.) .

⁴⁶ V. ARALICA, n. dj., 11.

⁴⁷ *Isto*, 23.

programa i drugih pojedinačnih tekstova, napokon i iz trenutačnih političkih htijenja; prvo povlači sa sobom drugo i obratno, nema iskonskoga ishodišta – Wilsonovih 14 točaka u jednom su smislu i plod i putokaz apstraktnih promišljanja nekoliko naraštaja, u drugom pak sasvim konkretan odraz (zapravo dio!) dnevopolitičke zbilje I. svjetskoga rata, ujedno i uporište za njezinu (i ne samo njezinu) promjenu.

Drugim riječima, preneseno u svagdašnji život, pojam svjetonazora (kako prema hrvatskoj tradiciji Aralica prevodi njem. *Weltanschauung*) bilo bi odviše pojednostavljeno uzeti kao nešto fiksirano, nešto iz čega jednoznačno slijedi neko ponašanje, bilo pasivno čekanje bilo politička akcija. Na kraju krajeva, osim što ima bezbroj individualnih odstupanja, ljudi uče dok su živi – kaže još stara poslovice, a mnogi i ne ostave drugih izvora za naknadno ustanovljivanje njihova svjetonazora doli samih akcija, U tom smislu, i o svjetonazoru, i o *Zeitgeistu*, koji se obično prevodi kao duh vremena (a oba je u historiografiju na velika vrata, sjetimo se, uveo još Wilhelm Dilthey, jedan od začetnika intelektualne povijesti ili povijesti ideja)⁴⁸, opravdano je – naravno – i danas govoriti, ali uza svijest o uopćenoj parcijalnosti gotovo svake rekonstrukcije, posebice ako se ona bavi samo jednom stranom iz te veoma umjesne prisposobe o novčiću.

Nipošto ne želim reći da Aralica tu svijest ne dijeli, no čitajući njegovu knjigu, na nekim se mjestima nisam mogao oteti dojmu da je u tumačenju određenih postupaka pretpostavljeni svjetonazor aktanta (činitelja) – ili neka od njegovih rekonstruiranih sastavnica – uzet kao snažniji faktor od pomalo prezrenih dnevopolitičkih i osobnih odnosa. Primjerice, nezadovoljstvo mnogih Maticinih članova i suradnika Mačekovim rješenjem hrvatskoga pitanja doista se uspjelo – kako to Aralica i čini – može povezati s izraženom nacionalističkom tradicijom, prema kojoj svaki narod ima pravo (a njegovi pripadnici i dužnost!) težiti vlastitoj, neovisnoj državi, pri čem “ni oružane bitke nisu isključene”. Sljedeće se pak pitanje, pojednostavljeno, može svesti na to jesu li se oni počeli priklanjati Njemačkoj i Italiji zato što su im otrpve bili ideološki srodni (nasuprot, dakle, sovjetskom komunizmu i zapadnim demokracijama), ili su im se pak ideološki stali približavati tek kada su pretpostavili da jedino od njih može slijediti kakva-takva potpora reviziji versailleskoga poretka, odnosno u razbijanju Jugoslavije? Prema onomu kako sam shvatio dobar dio Aralicih raščlambi, primat nad dnevopolitičkim i praktičnim razlozima imala bi upravo ideološka srodnost, i ona je k tomu bila razlog što se tijekom rata toliko zakasnilo s pokušajem zaokreta prema zapadnim Saveznicima. U prilog toj tvrdnji, prema mojem mišljenju, autor daje snažne, ali ne i konačne argumente, argumente što nadalje vrijede tek za neke od spomenutih pojedinaca, odnosno za neke sastavnice kompleksa u knjizi označenoga kao “fašizam”.

Prije svega – pokušajmo se uživjeti – ako ste makar i umjereni hrvatski nacionalist, i zapadne vas, ionako prilično udaljene, demokracije tamo još od

⁴⁸ Usp. npr. Seán FARREL MORAN, “Intellectual History/History of Ideas”, *Encyclopedia of Historians and Historical Writing*, sv. 1 (ur. Kelly Boyd), London–Chicago 1999., 589.-591.

Radićeve smrti listom uvjeravaju da se rješenje hrvatskoga pitanja ima tražiti unutar jugoslavenske države, nekom vrstom dogovora umjesto oružanim ustankom, jasno je da ondje valja računati na najmanje dva čimbenika – na monarha (ili namjesništvo) te na koloplet političkih stranaka raznih naroda. Pretpostavimo da se ostvari “hrvatska nacionalna koncentracija” te da gotovo svi Hrvati (i dobar dio hrvatskih Srba!) na izborima glasaju za jednu stranku, u ovom slučaju HSS, odnosno Seljačko-demokratsku koaliciju. Ako demokraciju shvatimo kao puko prebrojavanje, načelo “jedan čovjek jedan glas”, onda se – kako su izbori 1935. to i pokazali – zbog manjinskoga udjela kao kolektiv ionako nepriznatih Hrvata Jugoslavijom koliko-toliko “demokratski” može vladati i bez njihovih skupštinskih zastupnika. Nije li u tom slučaju zauzimanje (Lukasa i dr.) za neku vrstu “kolektivnih prava”, odnosno za priznanje aprior-noga, “organskoga” utemeljenja hrvatske nacije uvelike realpolitički uvjetovano, izraz želje da se onemogućiti takvo “preglasavanje” na državnoj razini?

Kao što je, nadalje, poznato iz razdoblja 1938.–1939., da bi došlo do sporazuma s dvorom ili nekim od stranačkih činitelja, vodstvo HSS moralo je (možda privremeno, no vrlo demonstrativno) ublažiti svoje nacionalističke težnje, a i europski je sukob – kao dodatni motiv za legitimaciju središnje vlasti – trebao biti na pomolu. Otprilike u isto vrijeme, a posebice došavši “pri vlast”, kako se vidi iz Aralićinih primjera, HSS spomenuto apstraktno prebrojavanje počinje svesrdno rabiti kako bi utišao vlastitu, unutarhrvatsku političku oporbu (*mutatis mutandis*, taj će pristup zadržati i u poslijeratnom izbjeglištvu). I ne samo to, neka načela “agrarizma” počinju se primjenjivati u svagdašnjem životu – osim srednjoškolskoga predmeta etnografije, na pamet mi padaju oštro kritizirani, nerijetko samovlasni sudovi dobrih i poštenih ljudi te retroaktivna Uredba o zaštiti seljačkih posjeda, koje autor inače ne spominje.⁴⁹ Kako kaže i sam Aralica raščlanjujući Mačekovu izjavu o podređenoj ulozi “intelligenata”, većina zastupnika seljačke ideologije pod demokracijom očito nije podrazumijevala “bit liberalizma”, već “sredstvo kojim seljački pokret dolazi do [...] stalne vladavine seljaka”.⁵⁰ Neki među njima, kritizirajući tajno glasovanje, tvrdili su štoviše da je dom (zadruga), a ne pojedinac “molekularni subjekt narodnog suvereniteta”.⁵¹ Dodajmo tomu i sve izrazitije gušenje političke oporbe u Banovini, započeto u veljači 1940. zabranom tiskovina i uhićenjem, odnosno internacijom većega broja (pro)ustaških intelektualaca, o kojima i autor govori na više mjesta,⁵² doduše bez ulaženja u njihov klimavi pravni temelj (Uredba o prinudnom mjestu boravka)⁵³ – sam komesarijat u MH bio je po svem sudeći i formalno nezakonit – i povrh onih ideoloških dobit ćemo pregršt dnevnopolitičkih, dakle nenačelnih i nesvjetonazorskih razloga da među dobrim dijelom

⁴⁹ O tom više u F. HAMERŠAK, “O hrvatskom odvjjetništvu 1930-ih”, *Kolo*, 15/2005., br. 3, 254.-258.

⁵⁰ V. ARALICA, n. dj., 58.-59.

⁵¹ Mirko LAMEŠIĆ, “Pred općinskim izborima u Hrvatskoj”, *Savremenik*, 28/1940., br. 9, 279.

⁵² V. ARALICA, n. dj., 104., 106. i 192.

⁵³ Usp. npr. Radoje VUKČEVIĆ, “Uredba o prinudnom mjestu boravka”, *Odvjetnik*, 14/1940., br. 3/4, 81.-82.

Matičinih članova i suradnika “demokracija” 1930-ih bude manje popularna od “nacionalnoga principa”, u najmanju ruku onako kako je to bila čak i za “umjerenjaka” Blaža Jurišića: “On [Vjekoslav Majer – F. H.] je protiv Hitlera i za demokraciju. Ja sam rekao, da sam ja samo za Hrvatsku, i za onoga od koga se može dobiti pomoći, bio to Hitler ili Churchill. Nema u Evropi tako glupa naroda koji ne bi imao priređeno željezo za obje vatre”.⁵⁴

Kvantitativna demokracija ili konstitucionalizam? – kratak osvrt na hrvatsku recepciju

Druga je pak stvar, koja s ideologijom – točnije s tadašnjim pravnim i politološkim pogledima – ima više veze ta što su oba tabora ne samo u praksi nego (još više!) i u načelnim raspravama dopustili da se demokracija svede na puko prebrojavanje, odnosno na opće pravo glasa za punoljetne muškarce. S jedne strane, neki od navedenih društveno-političkih stajališta, ali i stvarnih poteza HSS i danas bi se – rekao bih – s pravom mogli nazvati “tiranijom većine”. S druge strane, čak i tadašnjoj brojtbenoj legitimnosti Mačekove vladavine mogli su se uputiti praktični prigovori, budući da je bila tek odrazom izbornoga raspoloženja starijega ne samo od njegova sporazuma s Cvetkovićem, nego i od njemačkoga napada na Poljsku. Međutim, s obzirom na gore istaknuto, zanimljivo je da se niti u jednoj od *pro et contra* rasprava koje Aralica prenosi – s iznimkom upravo Lukasovih! – ne spominje ništa nalik vladavini prava, ustavom zajamčenoj diobi vlasti, ljudskim, građanskim i manjinskim pravima, višestranačju, neovisnom sudstvu i odvjetništvu te položaju državnih službenika – riječju, jezgri onoga što se pod skupnim nazivom *konstitucionalizam* uvriježilo uzimati kao nadogradnja temeljnoga demokratskoga, kvantitativnoga načela.⁵⁵

S obzirom da je važnost mreže tih i sličnih načela u stručnoj literaturi dobrim dijelom manje-više sustavno opisana tek nakon II. svjetskoga rata, a i zbog uvodno spomenute podložnosti njemačkim, talijanskim i ruskim utjecajima, pretpostaviti je – jer opsežnijega istraživanja još nema – da se 1930-ih o tim temama u nas tek sporadično pisalo. Osim samoga Lukasa, čiju principijelnost autor na više mjesta *de facto* dovodi u pitanje,⁵⁶ jedna od poznatih mi iznimka izvorno je njemački pojam pravne države (*Rechtsstaat*), u Hrvatskoj prisutan u najmanju ruku još od Mažuranićevih reformi,⁵⁷ za kojega su pravni autori

⁵⁴ Blaž JURIŠIĆ, *Dnevnik* (ur. Biserka Rako), Zagreb 1993., 310. (nadnevak 28. siječnja 1941.).

⁵⁵ Usp. npr. “Konstitucionalizam”, *Pravni leksikon*, Zagreb 2007., 610.-612.

⁵⁶ V. ARALICA, n. dj., 22., 154.-158., 176.-177., 183.-185.

⁵⁷ Usp. npr. Dalibor ČEPULO, *Prava građana i moderne institucije – europska i hrvatska pravna tradicija*, Zagreb 2003., 37.-44., 181.-190.

poput Mirka Košutića⁵⁸ i Jerka Iljadice⁵⁹, jamačno i Frana Milobara te Vinka Kriškovića barem neko vrijeme držali da je spojiv s autoritarnim poretkom, dok je – rekao bih gotovo usamljeni – Ivo Krbek još 1936. razborito upozoravao: “Sve se na svijetu može izroditi i izvitoperiti. Autoritativni režim, kako to dokazuje vjekovno iskustvo, još mnogo prije i lakše nego demokratski.”⁶⁰

Ukratko rečeno, mogućnost odmaka brojnih hrvatskih intelektualaca od tadašnje demokracije i njihova pristanka uz “fašizam” u jednom je dijelu – nema spora – objašnjiva svjetonazorskim, no u drugom u obzir valja uzeti sasvim praktične razloge: višestranu kompromitiranost međuratne demokratske ili (zbog manjkavoga konstitucionalizma) “demokratske” prakse, nepoznavanje institucija za njezino barem načelno poboljšanje te, posebice, očekivane prednosti savezništva s dotad gospodarski, politički i vojno uspješnim totalitarnim pokretima. Naravno, sve to ne isključuje neinformiranost, nezainteresiranost, a dijelom ni prihvaćanje njihovih “tamnih strana”, pod čime poglavito podrazumijevam progone političkih protivnika te raznih manjinskih skupina (tu je, npr. u vezi s istrjebljivlačkim antisemitizmom, opet u igri svjetonazorski element, no nije zanemariti ni praktičnu, imovinsku korist).

Heroji, kukavice ili hedonisti – kako prosuđivati povijesne osobe?

Nadalje, kako rekoh, Aralica dojmljivo prikazuje razne načine na koji su se “Matičari” distancirali od ustaškoga režima, spominjući – već je citirano – i to da su NDH ponajprije gledali kao dugo očekivanu “nacionalnu državu i stoga čvrsto uporište za daljnji napredak”. S tim u vezi, podsjećam, autor govori o tek “posve načelnom izričaju”, “tihim, povjerljivim razgovorima intelektualaca o svakodnevicu koja ih okružuje”, zaključivši naposljetku da oni koji su “tijekom međuraća zastupali zamisli nacionalističke totalitarne ideologije, jednostavno nisu mogli biti pravi, dosljedni kritičari sustava i naravi vladavine u državi koja je bila rezultat te ideologije”. Međutim, osim tih ideoloških čimbenika – a tu bih nacionalizam ipak stavio na posebno mjesto (ne zaboravimo, i Juraj Krnjević i August Košutić⁶¹, svaki u svojoj sredini, zahtijevali su tijekom rata proširenje pa i daljnje osamostaljenje Banovine Hrvatske!) i prije sklonosti totalitarnim poretcima – upozorio bih i na one povezane s društvenim statusom i psihičkim predispozicijama tadašnjih (i ne samo tadašnjih) intelektualaca. Drugim riječima, osim što je formula “ja sam za državu a ne za trenutni režim” doista – i zapravo ne bez svakoga razloga! – mogla umiriti savjest (Slavko Kolar u tom je pogledu ostavio više dobrih portreta), već i iz Araličina izbora

⁵⁸ D. MUJADŽEVIĆ i F. HAMERŠAK, “Košutić, Mirko”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7 (ur. T. Macan), Zagreb 2009., 716.-718.

⁵⁹ F. HAMERŠAK, “Iljadica, Jerko”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6 (ur. T. Macan), Zagreb 2005., 42.

⁶⁰ Ivo KRBEK, “Zakonitost uprave”, *Mjesečnik*, 62/1936., br. 4-5, 174.-175.

⁶¹ Zdenko RADELIĆ, F. HAMERŠAK i D. MUJADŽEVIĆ, “Košutić, August”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7 (ur. T. Macan), Zagreb 2009., 713.-716.

može se dobiti dojam da su i prije rata u Matičnim publikacijama i na Matičnim skupštinama prevladavali načelni istupi, i to takvi u kojima baš nije bilo izravnih poziva na političku akciju, kamoli tek na nasilnu revoluciju ili nečije istrjebljenje. Oni “mladi lavovi” ili radikalni stariji članovi (Budak), koji su već tada bili pripravnici organizirati se za “podzemno” (“dosljedno”?) djelovanje prešli su 1941. u državne strukture, a bitnijega podmlatka – pretpostavimo, sklonijega sličnim aktivnostima – nakon toga nadnevka u Matici, čini se, nije bilo, među ostalim i zbog vojne mobilizacije (uostalom, na koju bi se političku struju i mogli osloniti?). Treba, nadalje, uzeti u obzir i činjenicu da su za otvorene kritičare vladajućega režima zagrebačke ulice bile puno opasnije u NDH, nego u Banovini Hrvatskoj, a da ni “šuma” nije jamčila neku sigurnost – ako je sam Miroslav Krleža bio u nesretnoj dilemi hoće li mu glave doći “Dido” (Kvaternik) ili “Đido” (Đilas),⁶² kako su tek o svojem boravku među partizanima (da ne ulazim u percepciju njihova programa!) morali misliti *nepartijski* opONENTI marksizma? Ukratko, ako uzmemo u obzir koliko u nečijem ponašanju ulogu igra ne samo ideologija, nego i procjena izglednosti nekoga pothvata, osobne ugroženosti pa i komoditeta (ta, pogledajmo u sebe i oko sebe!), držim da takva “načelna kritika” ipak zaslužuje nešto povoljniju ocjenu.

U stvari, nipošto ne želim reći da povjesničar nema pravo pojedince o kojima piše procjenjivati visokim etičkim standardima, tek da razmatrajući opća idejna, intelektualna i politička zbivanja valja trajno imati na umu i personalnu sastavnicu – bića od krvi i mesa. Istaknute smo povijesne osobe prečesto skloni vidjeti samo kao neke romantičarske (ili narodne?) heroje koji se uz cijenu vlastita života bore za vlastite (makar i debelo pogriješne) zamisli o općem dobru, eventualno k tomu kao svjesne glasnogovornike određenih ideoloških i političkih pristupa. Ali, njih jednako tako – a nekada vjerojatno i više – zanimaju i “prizemnije”, u izvorima i literaturi manje prisutne stvari: tuđa žena, nova limuzina, vila na Tuškancu, zbirka poštanskih maraka, napokon moć kao takva. Racionalnost je redovito nepotpuna (na kraju krajeva, život nije matematika!), a ljudi su k tomu često neuki, strašljivi, povodljivi, a mogu – ako očekuju neku korist – i glumatati (što je u raspravi o totalitarnim poretcima poznato kao *ketman*). Primjerice, ako službenu, propagandističku novinsku produkciju u NDH usporedimo s tadašnjom njemačkom, primijetiti ćemo zamašno sve do samoga njezina kraja, najblaže rečeno, velike – preuzimam termin – ideološke podudarnosti. No, to nam samo po sebi ne će odgovoriti na to jesu li doista svi njihovi autori vjerovali u ono što pišu – posrijedi su, od slučaja do slučaja, mogli biti i egzistencijalna ugroženost, nekonfliktni konformizam ili potpuno slugansko preuzimanje (mimo toga, znano je i da u svakom timu članovi zatumljuju dio svojih uvjerenja). Budući da su upute za takvo pisanje, očito, dolazile s nekoga vrha, može se postaviti i pitanje njegove motivacije, koja također ne mora biti svjetonazorska, ili barem ne počivati na naznačenoj njezinoj vrsti.

⁶² Velimir VISKOVIĆ, “Životopis”, *Krležijana*, sv. 2 (ur. V. Visković), Zagreb 1999., 575.

Konkretno, zadržavši se samo na službenim tekstovima, jedan model objašnjenja mogao bi tvrditi da je Pavelić sudbinu NDH gotovo do zadnjega časa potpuno vezao uz Njemačku jer mu je ona ideološki bila najbliža. Nasuproto tomu, polazeći od svjedočanstava i dodatnih izvora, koji ga – među ostalim – portretiraju kao lukavoga no ponešto ograničena cinika (za razliku, npr. od “idealista” Hitlera), drugi će, meni puno prihvatljiviji, model poduprijeti tezu kako je od ozbiljno planiranoga prelaska zapadnim Saveznicima odustao još u kolovozu 1944., ali ne zbog nekakve internalizirane ideologije, nego zbog uvjerenja o skopčanom realnom (vjerojatno ponajprije osobnom) riziku.⁶³

“Nacionalistički intelektualci” u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj – za ili protiv?

S obzirom na tematiku svoje knjige, Aralica naravno ne ulazi u detaljnije motivacijske ocjene poglavnika Pavelića, niti u one pripadnika njegova aparata za “ideološku reprodukciju”. Međutim, govoreći o preokretu ratne sreće u poglavlju naslovljenom “Pokušaj ideološkoga zaokreta pred slom NDH”, nakon raščlambe Lukasova svečanoga govora potkraj 1944., konstatirat će: “Takvo zauzimanje liberalnoga ideološkoga stava postalo je pravilo u hrvatskih intelektualaca nacionalističkoga smjera u zadnjim mjesecima NDH” te, nešto poslije, i “sve nam to govori o važnosti intelektualnih središta NDH za političku strategiju, koja bliženjem sloma postaju sve važnijima. [...] Zbog utjecaja koje je na intelektualnu javnost imala Matica i njezin predsjednik Lukas, a i zbog toga što njegov govor vremenski prethodi svim ostalim spomenutim poslanicama [vlade NDH, Biskupske konferencije i rektora Stjepana Horvata – F. H.], možemo u svemu tome prepoznati Matičin, odnosno Luksov biljeg.”⁶⁴ Ovako postavljeno, moglo bi se shvatiti da je neki od “hrvatskih intelektualaca nacionalističkoga smjera” takav “liberalni ideološki stav” (u pogledu čovječnosti, ustavnih prava, demokratskih načela, “slobode ličnosti” i samoodređenja naroda prema Atlantskoj povelji) prvi put zauzeo tek potkraj 1944., i da su ga u danoj promjeni – naravno, u tom slučaju, kako kaže autor, posve neuvjerljivo⁶⁵ – potom s nekoliko mjeseci zaostatka nasljeđivale državne i druge strukture.

U čemu je tu stvar? Ako nisam pogriješno razumio koga sve Aralica uvrštava u “nacionalističke intelektualce” i koji je to minimum potreban da bi se nešto nazvalo “liberalnim stavom”, rekao bih da su gornje prosudbe posljedica jednoga argumentacijskoga previda. Da pojasnim – prije svega, jedno je zauzeti neki stav, drugo priopćiti ga nekome, a treće objaviti ga tiskom ili radijski. Osim toga, ako živimo u “strogo kontroliranom” društvu, na taj se treći način možemo izraziti tek ako nam to cenzori dopuste, odnosno ako smo spremni

⁶³ O tomu usp. npr. još Matija KOVAČIĆ, *Od Radića do Pavelića*, München–Barcelona 1970., 205.-220.

⁶⁴ V. ARALICA, n. dj., 183., 185.

⁶⁵ *Isto*, 184.

podnijeti posljedice. Prema onomu što na drugim mjestima piše Aralica, i sam Lukas imao je više takvih usmenih "liberalnih" izjava još početkom 1942., a neke su od njih i tiskane. Krišković, Milobar i još nekolicina saborskih zastupnika u studenom 1942. Paveliću su pak uručili opsežni tzv. Memorandum staraca, kojega je obradio još Bogdan Krizman.⁶⁶ Čak i spomenuti, doista proturječni, Mirko Košutić, koji se u *Hrvatskoj grudi* nakon travnja 1941. otvoreno zauzimao za prisilno unutrašnje preseljenje pučanstva te – valjda računajući da će ga pročitati neki nacionalsocijalist – mediteransku rasu (misleći na Talijane!) izjednačavao sa semitskom, od 1942. promicao je odgovornost vlasti Saboru kao "utjelovljenju narodnoga suvereniteta", samostalnost sudstva i privatne sfere, pa i uvođenje referenduma te banske časti, a potkraj 1943. iznio je, štoviše, i nacrt zakona za izbor neovisnih sabornika. S druge strane, i mladi, nešto kasnije likvidirani Milivoj Karamarko o nužnosti povezivanja s HSS i zapadnim Saveznicima pisao je u listu *Plug* nekoliko dana prije Lukasova novogodišnjega govora.⁶⁷ Tako se, znači, pisalo... Međutim, premda oskudijevamo u izvorima (ili se, poput Ciliginih sjećanja, nedovoljno rabe)⁶⁸, nije li razborito zaključiti da se o takvim stvarima i puno prije i puno kritičnije mislilo, i pouzdanicima povjeravalo? Možda bi i Aralica drukčije prosuđivao Lukasa da mu je bio dostupan treći, zabranjeni svezak njegovih sabranih djela, ili izgubljene godine Jurišićeva dnevnika? Na kraju krajeva, i sam će autor uvodno reći: "Takva idejna ,prigušenost', jednoličnost, karakteristika je totalitarnog režima, koja više skriva nego li otkriva stvarna ideološka previranja ispod površine."⁶⁹

Ne ulazim sada u to koji je od navedenih "nacionalističkih intelektualaca" pokušavao "spojiti nespojivo", i može li se zbog pobrkanosti prioriteta (nacionalna država vs. konstitucionalizam) – i sam Aralica dotaknuo se prijateljskih demokratskih nazora Julija Mankanca – govoriti o njihovoj izdaji u Bendinom smislu, tek bih rekao da je u ovom ili onom stupnju dobar dio takvih "liberalnih stavova" u mnogima od njih, čini se, bio trajno prisutan. Ako k tomu uzmemo u obzir i lakoću s kojom su se mnogi od njih nakon 1945. potpuno "prešaltali" na demokratski diskurs – premda su mahom živjeli u njemu ne baš sklonim sredinama poput Argentine i Španjolske – približit ćemo se i zaključku da ga (čak i neki od onih koji su izravno djelovali u endehaškim vlastima) nisu počeli na silu usvajati tek u posljednjem ratnom tromjesečju, već su ga prije, pučki rečeno, izvukli iz naftalina, negdje tamo iz burnih 1930-ih. Vjerojatno mu se, naravno, nisu sasvim predali, no možemo li slijedeći istu logiku – a bez daljnjih istraživačkih koraka – biti sasvim sigurni da su do 1945. svi oni odreda bili duboko uvjereni "fašisti"? Ljudi katkada samo igraju preuzetu ili pridanu im "društvenu ulogu", manje ili više spretno od, recimo, Ive Bogdana,

⁶⁶ Bogdan KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1980., 430.-431.

⁶⁷ F. HAMERŠAK, "Karamarko, Milivoj", *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 7 (ur. T. Macan), Zagreb 2009., 80.

⁶⁸ O kritičkim stajalištima čak i onih što su radili u promidžbenom aparatu usp. npr. Ante CLIGA, *Sam kroz Europu u ratu*, Rim 1978., 354.-355., 358.-363., 365.-371., 379.-383., 387.-396.

⁶⁹ V. ARALICA, n. dj., 12.

Vladimira Košaka ili Nikole Mandića... Naravno, priznajem, bez daljnjih potkrjepa i distinkcija taj će smjer razmišljanja ostati samo u naznaci.

Ono što, naime, želim reći jest da ni u citiranom odlomku Lukasova govora s kraja 1944. ne uspijevam vidjeti onu vrstu odmaka od njegovih prijašnjih stajališta koja bi sa sobom povlačila ocjenu o tako drastičnom “napuštanju nacionalističkoga idejnoga temelja”.⁷⁰ Vjerujem da to nije bila autorova namjera, no citirane stranice pomalo sugeriraju stajalište da su se u nekom svom ideološkom sljepilu “nacionalistički intelektualci” poput Lukasa tek potkraj 1944. sjetili da će bliski im njemački “fašisti” sigurno izgubiti rat, i da im je potom još nekoliko mjeseci trebalo da kao pravi *think tank* uvjere Pavelića u potrebu bar minimalne liberalizacije, odnosno približavanja zapadnim Saveznicima. Ta je shema u osnovi točna, no s tom razlikom što ju je – nastojao sam naznačiti – više intelektualaca barem u nekim dijelovima promicalo još 1942., ako ne i ranije (a svakako prije Staljingrada). S obzirom na Pavelićev prijezir prema svakojakim intelektualcima (o članovima njegove vlade da i ne govorimo) te na potpuno povjerenje u – nekad se govorilo – brahijalnu silu tzv. rasova, o Lukasovom (Matičinom) utjecaju na državnu “političku strategiju” može se govoriti, no uputnije ga je, držim, u toj vladavini od svakoga konstitucionalizma još udaljenije manjine kvalificirati kao gotovo potpuno posrednoga. U vrijeme dok je taj utjecaj mogao imati značajke stručne vizije (poput Lukasu pripisane: “Velika Britanija, gospodarica mora, gubi bitke ali dobiva ratove”) Pavelić ga, koliko znamo, nije uvažavao, nakon pada Italije (uza što se, prema nekima, vežu počeci od njega odobrenih priprema za prelazak zapadnim Saveznicima) zamisao se mnogima već morala nametnuti sama od sebe, a najkasnije od prosinca 1944. jamačno je već bilo izvjesno da mu nekoliko protuosovinskih napisa u neslužbenim tiskovinama ne može ozbiljno naškoditi, odnosno da bi uskoro – bez rizika – tim putem mogli poći i režimski listovi (i Lukasov govor i Karamarkov članak, slučajno ili ne, poklapaju se s njemačkim neuspjehom u Ardenima). Zaključak je, dakle, da Lukas i mnogi drugi “nacionalistički intelektualci” od samoga početka za Pavelića nisu bili nikakvi autoriteti – ovisno o tomu što mu je u danom trenutku odgovaralo ušutkivao ih je, ili od početka 1945. sve više puštao da – “u ime Hrvatske” – govore umjesto njega. A to što ih je dobar dio na takvu instrumentaliziranu – dakle, taktičku a ne stratešku – ulogu do samoga kraja svjesno pristajao ne djeluje mi, naprosto, kao znak njihove sklonosti nekom “fašizmu” (npr. kultu Vođe kao jednom od njegovih sastavnica), već ponajprije odanosti duboko emotivnom (i stoga na manipulaciju nerijetko neotpornom) – upravo Araličinim riječima – “starom hrvatskom nacionalizmu”.

⁷⁰ *Isto*, 183.

O nekim teškoćama intelektualne povijesti

Glavnina mojih prethodnih napomena, dopuštam, može se otpisati kao pretjerano iznalaženje tobože nejasnih mjesta ili pak kao nepotrebno podsjećanje na sasvim trivijalne, među povjesničarima općepoznate stvari. Ako se netko odlučio baviti intelektualnom poviješću, uvelike je razumljivo da – zbog sasvim razumnoga usredotočenja na svoj primarni predmet – potpuno svjesno ignorira činitelje poput “Kleopatrina nosa” ili zbirke poštanskih maraka, također i da uopćeno, idealtipski, fiksira neki svjetonazor...

Nasuprot tomu, posljednjom rečenicom gornjega odlomka, onom o “fašizmu” i “starom hrvatskom nacionalizmu”, otvorio bih put raščlambi jednog kompleksa za kojega držim da je metodološki najskliskije mjesto u knjizi. Dobar dio mojega dosadašnjega izlaganja počivao je na – pretpostavljam prihvaćenoj – tezi da se netko može ponašati (govoriti, pisati, vladati državom...) kao “fašist”, a da po svom unutrašnjem uvjerenju to nije. Isto tako, pojedinci mogu podupirati neki “fašistički” poredak čak i kada je on protivan njihovu svjetonazoru, vodeći se – uz već spomenute razloge – npr. vojničkom čašću, procjenom o manjem zlu i sl. U tim slučajevima, čak i bez pozivanja na filozofski *problem of other minds* (kako znamo što ljudi misle? kako možemo znati da uopće misle?) – kojemu je u pravu donekle analogno rekonstruiranje volje iz tzv. konkludentnih radnji – povjesničar može reći da ga ne zanimaju te privatne *imponderabilije*, nego vanjske, objektivne, opipljive akcije i posljedice. Neke vrste povjesničara da, ali intelektualni već malo teže – u stvari, to bi dokinulo posebnost njegova pristupa! On jednostavno, kao i proučavatelj književnosti, ne može izbjeći svu neopipljivost, nematerijalnost svojega predmeta, on je nužno upućen na jezik i sve značenjske nijanse, napokon i na slojevito tumačenje nerijetko teško pomirljivih skupova rečenica, čak i u okviru jednoga te istoga djela, a kamoli nečega tako širokoga kao što je *diskurs* (najgrublje rečeno, način mišljenja i izražavanja prepoznatljiv kao različit od nekih drugih načina mišljenja i izražavanja). U nastojanju da si olakša (ili omogući?) posao, on – naravno – može odlučiti da će se usredotočiti na ideološki nabijene *tekstove* (eseje, programe, statute, pamflete...) i da će se osobnim (iskrenost, status, motivacija autora...) i društvenim *kontekstom* (dnevna politika, gospodarstvo...) baviti tek koliko je, prema njegovoj procjeni, neophodno. Nadalje, ako ga, recimo, pritom poglavito zanimaju “fašistički” nastrojani tekstovi, posvetit će zasigurno pažnju podrobnijem određenju pojma “fašizam”, naznačit će barem koji je to minimum uvjeta da neki tekst bude dio općega “fašističkoga diskursa”, odnosno tek srodan mu, na njegovu tragu ili sklon, kao i postoji li – u njegovu shvaćanju – neka razlika između pojmova “diskursa” i “ideologije”, napokon i na koji se način oni razgraničuju od pojmova poput “države”, “vlade”, “režima”, “ustroja vlasti”, “poretka”, “pokreta” i “političke prakse”. Naravno, ne će u tomu uvijek moći biti kristalno jasan, nekada će morati posegnuti i za tzv. ostenzivnom definicijom (“ovi tekstovi primjer su tipičnoga fašističkoga diskursa”), a nekad će se – unatoč svemu trudu – pojmovi preklapati ili čak zapadati u “lošu beskonačnost”.

Aralica o Matici i generičkom fašizmu

S obzirom na izloženo, Aralica u svojoj knjizi pojam “Matica” dosljedno ograničuje na “opći dojam kojeg su na njezino čitateljstvo i javnost ostavljale objavljene knjige [...] članci, govori i javni nastupi njezina užeg vodstva [...] te članci objavljivani u njezinim redovnim publikacijama.”⁷¹ Sve izvan navedenih tekstova, dakle privatni istupi, intimna uvjerenja, ali i dnevni redovi odbor-skih sjednica te gospodarski podatci stavljeno je u zagradu, odnosno uzgređice spomenuto ukoliko se držalo da je važno za razjašnjavanje toga “ideološkog okružja.”⁷²

U pogledu pak pojmova povezanih s “fašizmom” (a tu i neke druge riječi cijelo vrijeme pišem u navodnicima samo zato da upozorim kako nastojim prenijeti autorov način njihove uporabe), načelne su moje nedoumice nešto veće. Sintetizirajući prethodne pristupe uzrocima komesarijata u MH (1941.), nasuprot “ideologiji seljačkog pokreta” u prvom poglavlju Aralica tako govori o “ideologiji nacionalista”, čija je “povezanost s onodobnim europskim totalitarnim nacionalističkim pokretima za dio hrvatske historiografije (onaj blizak nacionalističkoj struji) [sic! – F. H.] problematična, no koja je u ono vrijeme bila neupitna svima (osim, možda, nekima od nacionalista)”. U istom sklopu, bitno je uočiti, “zahtjev za samostalnom nacionalnom državom” kao jedan od nacionalističkih ciljeva izrijekom je izuzet iz ideološkoga i smješten u “politički aspekt” komesarijata u Matici.⁷³ Taksativno pak nabrajajući sudionike nacionalne koncentracije iz polovice 1930-ih, Aralica će reći da su se tada pod jednom strankom nalazili “zastupnici seljačke ideologije braće Radića, liberali, klerikalci i njima bliski simpatizeri novih europskih totalitarnih nacionalističkih pokreta, pa čak i marksisti” (jesu li to doista svi!?).⁷⁴ Puno veća važnost pojmu “fašizma” dana je nešto kasnije postavljanjem jednoga od ključnih istraživačkih pitanja: “Je li nacionalizam koji Matica izrijekom propagira tijekom tridesetih inačica fašizma, ili je ‘samosvojna’ politička pojava, nastala u drukčijim uvjetima, s drukčijim idejnim zasadama? Ako je fašizmu istovjetna ideološki, je li onda ‘uvezena’ u hrvatsko društvo? A ako je samosvojna, kakav je njezin odnos s fašizmom, gdje su dodirne točke, gdje rascjepi?”⁷⁵

Da ne duljim, autorov odgovor na pitanje o izvornosti kaže da je ono pro-mašeno: “Hrvatska politička kultura tridesetih godina prošloga stoljeća bila je već odavna dio cjelovite europske političke i idejne pozornice. Specifični problemi hrvatskoga društva, koji su drukčiji od talijanskih ili njemačkih onoliko koliko su njemački, primjerice drukčiji od talijanskih i francuskih, tumače se i nastoje razriješiti u sklopu općeeuropskoga ideološkoga diskursa. Najprodorniji diskurs toga razdoblja bez sumnje je bio onaj koji smo označili izrazom

⁷¹ *Isto*, 36.

⁷² *Isto*, 11.

⁷³ *Isto*, 23.

⁷⁴ *Isto*, 26.

⁷⁵ *Isto*, 35.

„fašizam”⁷⁶. Nasuprot tomu, odgovor na prvo pitanje, prema autoru, potvrđan je, i najpregnantnije dan u sažetku: “Analizom je utvrđeno da je hrvatski oblik međuratnog nacionalizma bio istovrstan ostalim europskim nacionalističkim pokretima i ideologijama međuratne Europe, u političkoj i historiografskoj tradiciji zvanima skupnim imenom „fašizam.”⁷⁷

Nakon svih autorovih razložitih ograda o “idejnim i političkim strujama koje smo nazvali skupnim, a prema tom i nepreciznim nazivom „fašizam”⁷⁸, nakon svih onih koliko-toliko odmjerenih iskaza o “srodnosti”, “bliskosti” i “inačicama”, došlo se – eto – na “istovrsnost”, odnosno u engleskom na “equal nature”⁷⁹. Premda autor inače nije toliko decidan, to – po svem sudeći – nije puka omaška, nego provodna nit, što se vidi i na drugim mjestima: “Ako su misli Ortege y Gasset utjecale na hrvatske intelektualce okupljene oko Matice onoliko koliko mislimo da jesu, kako ih onda to može smjestiti u onu političku grupaciju o kojoj ovdje raspravljamo, naime među fašiste? Možda će nam pomoći [nakon citata iz *Pobune masa* tvrdnja se potkrjepljuje nekim općim mjestima tadašnje kritike demokracije – F. H.]”⁸⁰

Premda Aralica u pogledu određenja toga polaznoga, generičkoga pojma “fašizma” ne upućuje ni na kakav stručni rad, a u općem popisu “konzultirane literature” navodi tek knjigu Rogera Griffina,⁸¹ mislim da to samo po sebi ne mora biti veći nedostatak. U njegovim raščlambama pojedinih izvornih tekstova obrađena je glavnina sistemskih preduvjeta te ideoloških komponenti takvoga općega pojma “fašizma”, gotovo kao da pred sobom imamo – doduše napreskokce – fragmente natuknice “Fašizam/nacionalsocijalizam” iz, primjerice, poglavlja “Doktrine” u *Leksikonu temeljnih pojmova politike*.⁸² U tom pogledu neka referentni okvir zasad ostane neprijeporan, bitno je tek primijetiti da autor “fašizam” doživljava u najmanju ruku dvojako, i kao (nacionalističko-totalitarni) idejni nazor i kao praktični pokret.

Opći pojmovi i pojedinačne pojavnosti – kako do najmanjega zajedničkoga nazivnika?

Problem, međutim, nastupa kada Aralica pojedine izvorne tekstove (da ne govorim o osobama!) počinje podvoditi pod taj opći nazivnik – pripadaju li doista predmetni tekstovi “fašističkom diskurzu”, odnosno ideologiji, jesu li mu “bliski”, “srodni”, ili samo demokraciju kritiziraju s istoga polazišta? Također,

⁷⁶ *Isto*, 55.

⁷⁷ *Isto*, 204.

⁷⁸ *Isto*, 55.

⁷⁹ *Isto*, 207.

⁸⁰ *Isto*, 48.

⁸¹ Roger GRIFFIN, *The Nature of Fascism*, New York–London 1993.

⁸² Ivan PRPIĆ, “Fašizam/nacionalsocijalizam”, *Leksikon temeljnih pojmova politike* (ur. I. Prpić, Žarko Puhovski i Maja Uzelac), Zagreb 1990., 43.-47.

na onoj drugoj strani novčića nameće se pak pitanje postoji li u podlozi svih tih tekstova i nekakav zbiljski “pokret”, ili se pokret (“hrvatski nacionalisti”) tek pretpostavlja, konstruira na temelju – prema autorovoj procjeni – sličnih ideoloških iskaza, a u zbilji postoji tek niz prilično heterogenih ustanova, labavo povezanih ili čak sukobljenih skupina te individua, od kojih pak sve nisu ni proustaške. Primjerice, unatoč svim porođajnim mukama i ogradama, na drugom se mjestu čita njegova konstatacija: “Stoga zaključujemo da je fašizam svakako bio prisutan u onodobnoj Hrvatskoj. Neke od njegovih zastupnika već smo upoznali. Ali oprez: sama nas analiza sili da se prema njihovim stavovima odnosimo s oprezom te da uočimo svu višeznačnost njihova odnosa prema toj ideologiji. Pri tome je vrlo važno uočiti i kronološki razvoj ideja povezanih s ideologijom fašizma u spomenutih osoba te zastupljenost tih ideja i njezinih nositelja u Matici hrvatskoj.”⁸³ Kao što autor Lukasove poglede na “ideologiju fašizma” tumači formulom “ne, ali da”,⁸⁴ tako sam i sam u iskušenju da ovaj citat, a i svoj općeniti dojam o njegovim pogledima na spomenutu “istovrsnost” sažmem u jedno čudno “možda, ali sigurno”.

Kako bilo, pogledamo li na koga je to – u nekoj vrsti spomenute ostenzivne definicije – Aralica mogao misliti pod tima već do str. 56. upoznatim “zastupnicima fašizma” (misli se na ideologiju u 1930-ima), kao kandidati s barem donekle raščlanjenim tekstovima u obzir dolaze Ivan Oršanić, Mladen Lorković, Drago Čepulić, Stjepan Zimmerman, Stanko Vujica, Dušan Žanko, Filip Lukas i Vinko Krišković, povrh njih ukratko spomenuti Fran Milobar, Eugen Sladović, Albert Haler i Tijas Mortigjija. Ne ulazeći u potankosti, međutim, od svih navedenih, rekao bih da bi se bliže s “ideologijom fašizma” mogao povezati jedino Oršanićev tekst (uostalom, objavljen u ne-Matičinoj *Hrvatskoj smotri*), a preko drugih – ovdje neocijenjenih tekstova – i Lorkovićev. Naravno, nije mi poznat cjelokupan tekstualni korpus svih navedenih pojedinaca, no ono što je od njih Aralica odabrao – za razliku, recimo, od kasnije spomenutih tekstova Franje Pavešića, Stjepana Buća i Antuna Bonifačića – s generičkim pojmom “fašizma” pretežno ima tek površinske, fragmentarne sličnosti (zbog kojih je npr. Milan Ivšić drugdje pardoniran)⁸⁵, a neki su mu, poput Lukasovih i Kriškovićevih, rekao bih, i izravno protivni.

Sažeti već spomenuti, doista nejasan Lukasov odgovor Bartuloviću u “ne, ali da” “fašizmu”⁸⁶ nije potpuno promašeno, no u tom slučaju valjalo bi ipak naglasiti da se ono “ne” odnosi upravo na ideološko sljedbeništvo, a “da” na geopolitičko uvažavanje – zašto bi inače Lukas u istom tekstu napomenuo i ono, što Aralica ispušta: “Francuski ,najkršćanskiji’ kraljevi sklapali su u 16. vijeku saveze s Turcima protiv kršćanskih država, a treća francuska republika sklopila je savez s carističkom Rusijom, a to je isto učinila i demokratska Engleska, i nitko ih zato ne napada, da su napustili svoje principe, pa kako dolazimo mi

⁸³ *Isto*, 56.

⁸⁴ *Isto*, 35.

⁸⁵ *Isto*, 62.

⁸⁶ *Isto*, 35.

do toga da radi nekih apstraktnih principa izgubimo simpatije drugih država u svijetu.”⁸⁷

Osim toga, to što su Lukas i drugi u svojim govorima posebno pozdravljali Pavelića ne mora samo po sebi govoriti ništa ni o njihovu oduševljenju niti o njihovoj kritičnosti prema režimu – ta na sličan su se način isti ljudi svega nekoliko godina prije odnosili prema Mačeku!⁸⁸ Nadalje, osim kao totalitarni angažman, Lukasove teze o nacionalnim zadaćama književnosti⁸⁹ mogu se uzeti i kao odjek romantičarskih shvaćanja iz preporodnoga razdoblja, ali i kao reakcija na tadašnji pokret za *socijalnu književnost* posvećenu klasnim razlikama...

Isto tako, prisutnost nekih elemenata biologističke rasne teorije ne znači odmah i da sve “drukčije”, “manje sposobne” i sl. treba pobiti, uškopiti itd., a čak ni u tom slučaju ne bismo nužno pred sobom imali “fašizam” (sjetimo se, neke oblike eugenike prakticirale su i demokratske države poput SAD i Švedske)⁹⁰. Ne zaboravimo, filozofija znanosti tek se u drugoj polovici XX. stoljeća dovoljno razvila da omogućiti razlikovanje znanosti i *nadriznanosti* (tzv. *bad science*) – zapravo, suvremene svjetonazorski izrazito nabijene debate o razini do koje geni uvjetuju sposobnosti i ponašanje pojedinca pokazatelj su da ni danas u tomu nije uvijek sasvim uspješna!⁹¹

Čak i neki primjeri, koji se mogu doimati neupitno, poput Latkovićeva pozivanja na “borbu kao prirodni zakon samoobrane”, dobit će drukčiji smisao ako se “pročitaju” u hrvatskom kontekstu – u Latkovićevom slučaju to je i neposredno izvjesno, budući da mu prethodna rečenica spominje “mir, koji podržava nepravdu i ropstvo”.⁹² Borba ovdje nema smisao sama za sebe, kao nekakav amoralno shvaćeni darvinistički prirodni zakon *života* (“bolje živjeti jedan dan kao lav nego sto godina kao ovca”), već je uvjetovana etičkim granicama, “nepravdom” i “samoobranom”. Naravno, uvijek može biti upitno je li nečiji zahtjev pravedan ili nije, odnosno gdje su granice nužne obrane, no tek ako – poput starih sofista, fašista, a valjda i dijela marksista – kažemo da su pravda (ili pravo) zakon jačega (odnosno vladajuće klase), pravno-etičku polemiku nadomjestili smo golom silom. Isto tako, ni Zimmermanove želje za uspostavom neke vrste elitističke vladavine ne djeluju mi baš kao *placet* karizmatiskim vođama s jedva završenom srednjom školom – *nota bene*, osim što upravljanje modernom državom doista zahtijeva sve više stručnoga *znanja* (nije li i Krišković na to mislio prozivajući “diletantizam?”), glavnina sudjelovanja u cijeloj jednoj grani vlasti, pravosuđu, poodavno je skupčana s jednom

⁸⁷ Filip LUKAS, “Kako beogradska ‘Javnost’ služi ‘Istini’ i ‘Kulturi’”, *Hrvatska revija* (prilog), 10/1937., br. 10, 1.-4.

⁸⁸ V. ARALICA, n. dj., 104., 184.

⁸⁹ *Isto*, 59.

⁹⁰ Garland E. ALLEN, “Eugenics as an International Movement”, *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, sv. 7, Amsterdam–Paris–New York–Oxford–Shannon–Singapore–Tokyo 2001., 4882.-4889.

⁹¹ Usp. npr. Neven SESARDIĆ, *Making Sense of Heritability*, Cambridge–New York–Melbourne–Cape Town–Singapore–Sao Paulo 2005.

⁹² V. ARALICA, n. dj., 72.

formalno-tehničkom spremom, a i u novijim raspravama o konstitucionalizmu govori se o “sudačkom aktivizmu” kao jednom od korektiva kvantitativno shvaćene demokracije.⁹³

Točnije rečeno, u tom, a i kasnije promatranom korpusu tekstova “hrvatskih nacionalista” nedvojbeno ima “fašističkoga diskurza”, ali – prema mojem mišljenju – nedovoljno za tako strogi zaključak o njegovoj cjelini, napokon i o tako velikom dijelu hrvatskih intelektualaca 1930-ih i 1940-ih. Ako mu i nisu protivne, kod većine citiranih autora pojedine tvrdnje nisu vezane samo uz “fašizam”, ili su pak odviše rastresito prisutne, a da bi bile relevantne. Jedino ako ih prvo analitički izlučimo, a potom spojimo, sintetiziramo u jedan golemi – sklop je ružan, ali ne mogu se sjetiti boljega – frankensteinovski *metatekst*, možemo dobiti privid koliko-toliko koherentne “fašističke” ideološke prisutnosti. Slikovito rečeno, otprilike kao da ljudsko tijelo pokušamo stvoriti miješanjem vodika, kisika, ugljika i drugih u njem zastupljenih kemijskih elemenata. Sličnom alkemičarskom metodologijom – naravno, puno brzopletije i s očitom “urotničkoteorijskom” podlogom, čega kod Aralice, jasno, nema – Željko Vegh uspio je tadašnje pisanje *Jutarnjega lista*, Josipa Horvata i Ive Hergešića obraditi pod fascinantnim naslovom “Britanski izvoz totalitarne ideologije fašizma u Hrvatsku između dva svjetska rata”!⁹⁴

O društvenim preduvjetima generičkoga fašizma – nedostaju li neki i što to može značiti?

Na isti taj način, Aralicičina analiza pojedinih društvenih preduvjeta (srednja klasa, ekonomska kriza, strah od komunizma)⁹⁵ za prisutnost “fašizma” kao šire prihvaćene ideologije u Hrvatskoj 1930-ih sasvim je razložita – posebno zbog onih koji s istih polazišta tvrde da je bio nemoguć – no iz ispunjenja samih dovoljnih uvjeta, a bez puno snažnijega uporišta u tekstovima neće slijediti i da je on nužno postojao. Zapravo, kada bi se baš htjelo tjerati mak na konac, Aralici bi se i u tom dijelu moglo prigovoriti da je stvari odviše pojednostavio, a neke preduvjete i ispustio. Pretpostavimo, za početak, da je postojanje te srednje klase (“inteligencije”, “građanstva”...), kako sugerira autor, u dovoljnoj mjeri doista potkrjepljeno podacima o broju pismenih te pretplatnika Matičinih izdanja (iako i sam Griffin zahtijeva ipak nešto znatniju masovnost takvoga “populističkoga ultranacionalizma”)⁹⁶. Sljedeća, još tanja karika u Aralicičinu razlaganju strah je građanstva od komunizma, odnosno od “radničke revolucije”, kojega on također nalazi u Matičinim publikacijama – doduše, samo zato da bi ga nekoliko rečenica kasnije sveo tek na “dio političke

⁹³ Rod HAGUE, Martin HARROP i Shaun BRESLIN, *Komparativna vladavina i politika*, Zagreb 2001., 252.-258.

⁹⁴ Riječ od nizu tekstova koji je s različitim podnaslovima dugo vremena izlazio u reviji *Marić* (2002., br. 2 – 2004., br. 2.).

⁹⁵ V. ARALICA, n. dj., 38.-44.

⁹⁶ R. GRIFFIN, n. dj., 36.-37.

ikonografije ideologija konfrontiranih marksizmu”, pa i na to da je “odbojnost prema marksizmu bila opća zasada većine političkih struja”. Kao što se vidi, mogućnost ideološki, odnosno politički koliko-toliko “nesvrstane”, neutralne, objektivističke kritike komunizma nije metodološki nije uzeta u obzir... Kao da svatko može samo virkati iz neke od maloga skupa svjetonazorskih ladic!

No, bitnije je od toga što u ovom dijelu argumentacije Aralica prilično po-tiho prelazi preko radništva – osim što je, kako sam kaže, u to vrijeme u Hr-vatskoj utjecaj komunističkoga radničkoga pokreta bio slab (početak njegova oporavka smjestit će u doba nakon Titova dolaska na dužnost generalnoga sekretara KPJ), on uopće ne razmatra ukupan, neveliki, udio radnika u tadašnjem stanovništvu, vjerojatno nedostatan da štrajkovima, izlaskom na ulice i drugim akcijama trajnije ugrozi postojeći poredak. No, tu iskrsava još jedna zaprijetka – barem prema *Leksikonu temeljnih pojmova politike*, jedan od činite-lja u širem prihvaćanju “fašizma” jest nemoć u prevladavanju opće krize kako tradicionalnih elita (krupne buržoazije, zemljovlasnika, visokog svećenstva...), tako i organiziranoga radništva. Prve prema toj dihotomiji iznevjerava par-lamentarna demokracija, druge revolucionarna borba.⁹⁷ Strah i nesigurnost, naravno, u tom slučaju jesu bitni, ali ne kao kod Aralice na jednoj, nego na obje strane – “fašizam” kao neku vrstu srednjega rješenja, poanta je, moraju u dovoljnoj mjeri prihvatiti i jedni i drugi! Osim toga, postavlja se i pitanje ima li u Hrvatskoj u to vrijeme imalo nacionalističke “krupne buržoazije”? Koliko znam, nema! Ima li dovoljno radništva? Također, rekoh već, nema!

U redu, moglo bi se reći – a Aralica je tako nešto i natuknuo – nema u to vrijeme dovoljno radništva, no organizirano ga, nezadovoljno, seljaštvo funk-cionalno može nadomjestiti. Nema možda nacionalističke, ali svejedno ima nešto jednako zabrinute anacionalne, unitarističke ili inozemne krupne bur-žoazije, spremne na povezivanje s u predvođenju seljaštva angažiranim pri-padnicima “građanskoga srednjega sloja”, poput onih iz vodstva HSS.⁹⁸ Dobro, i kamo nas sve to vodi? U krajnji, pomalo neočekivani zaključak, koji Aralici kao da je u svim njegovim atribucijskim dilemama cijelo vrijeme bio takoreći pred nosom – društvenu “nišu” generičkoga “fašizma” u Hrvatskoj je od polo-vice 1930-ih, i kao pokret i kao razmjerno sveobuhvatna ideologija, zauzimao upravo “agrariizam”, pod utjecajem kojega bijaše i dio radničkih sindikata!

Naglašavam, time ne želim reći ni da je HSS u to vrijeme bio “fašistič-ki”, niti “fašizmu srodan”, tek upozoriti na svu kompleksnost promatranoga društveno-humanističkoga problema, a naročito na moguće zamke u pristupu prošlosti kroz višestruko preplitanje relativno nedorečenih, a nekad i emotiv-no opterećenih “generičkih pojmova”. Primjerice, kao da uočivši kako su no-jevi kićeni, uspravni dvonošci ustvrdimo da su ljudima zasigurno srodniji od nečistih, četveronožnih svinja! Uostalom, kako bi se istaknula njihova razli-čitost od Hitlerove Njemačke, i u politološko-historiografskom *mainstreamu*

⁹⁷ I. PRPIĆ, n. dj., 45.

⁹⁸ V. ARALICA, n. dj., 40.-41.

Salazarov se Portugal, Francova Španjolska, Tisina Slovačka, ali i Dolfusova Austrija te Metaxasova Grčka znaju navoditi kao primjeri *para-fašističkih* (npr. i u spomenutoj Griffinovoj knjizi)⁹⁹ ili *polu-fašističkih* poredaka, a za Mussolinijevu Italiju uvodi se i poseban tip *mediteranskoga fašizma*. Naravno, ako jednom imamo *polu-*, onda možemo imati i *trećinski* ili *četvrt-fašizam* – što sve, naravno, poput *monarhofašizma*, *klerofašizma* i *ekofašizma* lako u pitanje može dovesti analitičku uporabivost same kategorije, otprilike kao kada se danas nekomu kaže da je *fašistoidan* (da ne ulazim u bremenite hrvatske prilike, dio američke filmske kritike tako je npr. označio film *Prljavi Harry*, onaj slavni s Clintom Eastwoodom)¹⁰⁰. Štoviše, u jednoj novijoj knjizi koja se također bavi generičkim fašizmom Robert Paxton većinu će tih “polutanskih” poredaka označiti samo kao “autoritarne” ili “konzervativne”.¹⁰¹

Je li uzdizanje zajednice jedan od sigurnih znakova generičkoga fašizma?

Kao što se vidi, s društvenim se preduvjetima za pojavu “fašizma” (kao pokreta i/ili ideologije) u pojedinoj sredini može licitirati gotovo u beskonačnost. Ipak, jedan od njih – Aralica ga spominje, ali u nešto drukčijem kontekstu – djeluje mi naročito važan, posebno u svjetlu već spomenute dileme između “fašizma” i “staroga hrvatskoga nacionalizma”. Doista, u mnogim se tekstovima hrvatskih intelektualaca *zajednica* – kao nacija, manjim dijelom i kao država – tretira kao najviša ili bar veoma visoka čudoredna vrijednost. Međutim, svi spomenuti, neupitno “fašistički” pokreti, a i velika većina onih više-manje prijepornih, došli su na vlast u davno etabliranim nacionalnim državama. Nacija, država i sl. u njihovim su ideološkim zahtjevima nešto što već postoji – možda su u krizi, možda im je pogažen ponos, možda bi ih trebalo proširiti, no nigdje ih kao prvi korak ne treba osamostaliti. Jedinstvo zajednice, povrat njezinu negdašnjem sjaju itd. uvjeti su proklamiranoga duhovnoga, društvenoga, političkoga i gospodarskoga mira i preporoda, a ne mukotrpnoga rođenja, ono je suprotstavljeno liberalističkom individualizmu i socijalističkom internacionalizmu, a ne nekoj višenacionalnoj “tamnici naroda” (što je npr. primjećeno i u mjestimice prilično površnom priručniku Petera Davisa i Derek Lyncha).¹⁰² Protumačen u takvom kontekstu, ideologem Tomislavova Kraljevstva stoga će redovito pripadati jednoj razini, oni pak *Lebensrauma* i restitucije Rimskoga Carstva drugoj. Isključuje li ta činjenica sama po sebi izrazitiju prisutnost “fa-

⁹⁹ R. GRIFFIN, n. dj., 120.-128.

¹⁰⁰ Usp. npr. “Prljavi Harry”, *Filmski leksikon*, Zagreb 2003., 545.

¹⁰¹ Robert PAXTON, *The Anatomy of Fascism*, London 2004., 96.-98., 110.-118., 148.-151.

¹⁰² “Its ideology was based on separatist, anti-Serb nationalism, corporatism and violent anti-semitism. [...] Although the Ustasha had links with Italian fascism, its negative, secessionist creed meant that it was more proto-fascist than fascist.” Peter DAVIS i Derek LYNCH, *The Routledge Companion to Fascism and the Far Right*, London–New York 2002., 352.

šizma” u hrvatskom društvu 1930-ih, ne mogu sa sigurnošću reći, no ako i za nju vrijedi ona prispodoba o kemijskom sastavljanju čovjeka, onda nam je kalcij s 0,3 % udjela u organizmu jednako neophodan kao i kisik sa svojih 25,5 %...

Ako – zahvaljujući svemu izloženom – prihvatimo pretpostavku da u nas nije bilo znatnijega međuratnoga “fašizma” (ni kao većega broja ideološki aktivnih intelektualaca, niti kao praktičnoga pokreta), i ako preuzmemo tvrdnju samoga Aralice da se čak ni teroristička djelatnost emigrantske ustaške organizacije po svem sudeći ne može dovesti u vezu s “ideologijom europskih nacionalističkih pokreta međuraća”,¹⁰³ vratit ćemo se očito u ponešto drukčijem, uvjerenijem svjetlu na okvir kojega je upravo on uveo u cijelu priču – u takvom okruženju pojava “fašističkog” (a ja bih gotovo rekao i ozbiljnijega komunističkoga) pokreta “moguća je samo na margini političkih zbivanja, koje samo slučaj – poput svjetskog sukoba – može gurnuti u prvi plan.”¹⁰⁴

Generički fašizam i ustaška organizacija – obrazac i njegov doseg

Polazeći od toga okvira, dakle, težište rasprave prebacit će se na sami kraj 1930-ih (kada, drži npr. Stanley Payne, počinje ubrzani put malobrojnoga ustaškoga pokreta u “fašizam”)¹⁰⁵, a napose na razdoblje nakon 10. travnja 1941. Ostavivši po strani doista prevažno pitanje Pavelićeve svjetonazorske motivacije, a i one nekih njegovih suradnika (iskrenost potpore jedna je od bitnih značajki generičkoga fašizma i za Griffina)¹⁰⁶, čini mi se ipak neosporno da se ustaška organizacija najkasnije u to vrijeme preustrojava prema talijanskom i njemačkom “fašističkom” obrascu. Opća ideološka osnovica proširuje se i usložnjava, uza sve izrazitija poklapanja (sveta zajednica i nepogrješivi, pravedni Vođa, oboje sada na neodređeni, ako ne i vječni rok), a radi nadzora nad društvom – u stvari, tek sada potrebnoga – osnivaju se brojne dobne i staleške (pod)organizacije, kojima članstvo mnogostruko raste, među ostalim i “usisavanjem” dijela prijeratnih nacionalističkih skupina... Je li to članstvo potpuno uvjereni, ili su četiri nestabilne godine premalo za neko ozbiljnije ideološko modeliranje, i u kojem se ono smjeru odvija (npr. obuhvaća li spomenute “tamne strane”?), drugo je – naravno – pitanje! Primjerice, “generički” gledano, i Aralica i ja i većina naših vršnjaka postali smo članovi pionirske organizacije nakon više od trideset godina njezina mirnodopskoga postojanja, hrpe napisanih priručnika i održanih seminara za instruktore – pamtimo li danas išta od nje osim nogometnih utakmica, izleta u prirodu, plavo-crvenobijele ikonografije i, eventualno, najopćenitijega jugoslavenstva povezanoga s Titovim osobnim kultom? Koliko se sjećam, Bleiburg i Goli Otok nitko od pionirskih funkcionara nije spominjao, čak ni da nas uvjeri da su ondje ljudi

¹⁰³ V. ARALICA, n. dj., 60.

¹⁰⁴ *Isto*, 38.

¹⁰⁵ Stanley PAYNE, “Nezavisna Država Hrvatska u usporednoj perspektivi”, *Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.* (ur. Sabrina P. Ramet), Zagreb 2009., 22.

¹⁰⁶ R. GRIFFIN, n. dj., 27.

stradavali “po zasluži” (uostalom, ako ne računamo uvijek potencijalno agresorske susjede, svi “unutrašnji neprijatelji” koje se službeno moglo mrziti bili su označeni kao prostorno ili vremenski udaljeni, pobijeđeni ili slabi).

O izvanrednom stanju, poretku i državi

Iz svega rečenoga, a posebno s obzirom na presudni utjecaj ustaške organizacije, dalje – rekao bih – slijedi i da je politički poredak (zakonodavna i upravna, dobrim dijelom i sudbena funkcija vlasti) u NDH, makar i neuvjeren, bio ustrojen prema “fašističkom” obrascu. No, tu je i jedna prilično uočljiva razlika, povezana s onim što Aralica kaže o preduvjetima za izlazak “fašizma” s “margine” – gore opisano “bujanje” ustaške organizacije posljedica je njezina dolaska na vlast, a nije mu, kao u ishodišnim zemljama, prethodilo. Kao što je poznato, preuzimanje vlasti samo po sebi redovito donosi svojevrstan “bonus”, privlačenje dotad neopredijeljenih, a katkad i protivnički nastrojenih pojedinaца, stubokom različitih od – u hrvatskom slučaju ionako nepostojeće – imalo brojnije *hard-core* jezgre analogne npr. onoj iz tzv. Marša na Rim.

Nema, međutim, spora, taj je politički poredak pod svoj nadzor nastojao staviti i gospodarska te kulturno-umjetnička zbivanja, zbog čega bi se u pogledu NDH moglo govoriti i o “fašističkoj” državi u cijelosti. No, tu se mogu pojaviti dvije izrazitije teškoće. Prije svega, za vrijeme intenzivnijih oružanih sukoba i drugih kriznih stanja tako nešto nerijetko nastoje učiniti i “ne-fašističke” pa i liberalno-demokratske države – podsjetimo, pojam *totalne*, odnosno *totalitarne države* povezuje se još i s *totalnom mobilizacijom* stanovništva za napore I. svjetskoga rata.¹⁰⁷ Razlika se stoga obično traži u privremenosti (“izvanredno stanje”) te u uskoj vezanosti razine nadzora (“suspendiranih sloboda”) sa stupnjem i prirodom ugroze.¹⁰⁸ Najbanalnije rečeno, u Velikoj Britaniji tako se 1914.–1918. uglavnom nisu smjela izvoditi recentna, *ur-germanska* Wagnerova djela, no prema davnomu, apsolutnomu Bachu odnos je već bio tolerantniji. Na tomu tragu nerijetko se čuje teza da bi se NDH, da je svjetski rat drukčije završio, za desetak godina barem donekle liberalizirala, možda i u svojevrstnom zrcalnom “Informbirou” odmaknula od Njemačke ili Italije. Spekulacija nije nezanimljiva, ali ni naročito uporabljiva – čak i da naiđemo na neku proklamaciju ustaškoga režima o tomu kako su ljudska i građanska prava te autonomija gospodarstva i kulture u NDH tek privremeno “stavljani na stranu” radi njezine “neposredne ugroženosti”, trebalo bi uložiti dodatni napor da se ona verificira kao iskrena. Naravno, kada bi tako i bilo, ostalo bi pitanje očite nesrazmjernosti između stupnja ugroze i nepoštivanja apsolutnoga minimuma ljudskih i građanskih prava već od prvoga mjeseca nove države.

¹⁰⁷ Stig FÖRSTER, “Totaler Krieg”, *Enzyklopädie Erster Weltkrieg* (ur. Gerhard Hirschfeld i dr.), Paderborn–München–Wien–Zürich 2009., 924.-926.

¹⁰⁸ Usp. npr. “Izvanredno stanje”, *Pravni leksikon*, Zagreb 2007., 500.-501.

Kako objasniti “prostor slobode”?

Sljedeću, međutim, teškoću u opisu NDH kao “fašističke” države (umjesto samo kao poretka po “fašističkom” obrascu!) gotovo je potpuno prikazao sam Aralica – kako to da Matica, a ja dodajem, i Hrvatski izdavački bibliografski zavod,¹⁰⁹ nisu u većoj mjeri bili upregnuti u službenu, ustašku i “fašističku” ideološku proizvodnju? Jasno, bila je tu državna cenzura, HIBZ je dobio i ustaški nadzorni odbor, no nekoga izravnijega uplitanja u nakladničku i personalnu politiku (s iznimkom, naravno, općega učinka rasnih zakona i popisa zabranjenih autora) nije bilo, nekmoli tek “izdavačkih savjeta” sastavljenih od odanih ustaških prvoboraca. Jedna od čestih cenzorskih noćnih mora, čista količina potencijalno subverzivnoga materija, očito nije bila posrijedi – Matičine tri knjige te svezak-dva časopisa prosječno u mjesec dana pročitao bi i jedan jedini pučkoškolac. Mati Ujeviću, Gašparoviću i Filipoviću doista se zbog osobne hrabrosti mora skinuti kapa, no relativna sloboda njihova djelovanja mora se tražiti u širem sustavu. S iznimkom ratne propagande u užem smislu (dobrim dijelom, inače, preuzimane od Nijemaca i Talijana) ustaški *izvještajno-promičbeni uredi*, rekao bih, teško su se mogli nositi s partizanskim *Agitpropom*, a suptilnija razina poput *komisija za idejni rad*,¹¹⁰ koliko znam, nikada nije ni načelno razrađena. U tom se smislu čak i stranice središnjega tjednika *Spremnost* (s podnaslovom *Misao i volja ustaške Hrvatske*) mogu uzeti ne samo kao potvrda “stanovite autonomije kulturnog života”, nego i – u drugoj polovici rata – kao svojevrsno “zaobilaženje službenoga kursa”, također prekinuto smjenom uredništva potkraj 1944.¹¹¹ S druge strane, dvosveščani pak enciklopedijski zbornik *Naša domovina* (Zagreb 1943., glavni urednik Filip Lukas!), tiskan kao izdanje samoga Glavnoga ustaškoga stana, prava riznica podataka (u neki područjima, rekao bih, još uvijek nedosegnuta!), dosad nije bio pomnije ideološki ocjenjivan. Po svojem općem duhu svakako jest “nacionalistički” više od HIBZ-ovih izdanja (pri čem se ne smije previdjeti da je njegova *Hrvatska enciklopedija* već po ishodišnoj zamisli bila, kako se voli reći, spoj “nacionalnoga” i “univerzalnoga”), ima u njemu i nategnuto proustaške interpretacije novije povijesti i protudemokratsko-proosovinskih umetaka (osebujno, po svem sudeći nadgledničko mjesto “političkoga urednika” zauzeo je novinar Franjo Perše), napokon i bauerovske kritike židovsko-slobodnozidarskoga novinstva, no listanjem se na razini općega dojma ne uočava neka izrazitija propaganda, još manje “fašistička” isključivost (u poglavlju o

¹⁰⁹ Usp. npr. M. ŠVAB, “Mate Ujević. Utemeljitelj suvremene hrvatske enciklopedike. O dva-desetpetoj obljetnici smrti (1967–1992)”, *Radovi Leksikografskoga zavoda “Miroslav Krleža”* (Zagreb), 2/1992., br. 2, 9.–73. i spomenicu *O stotoj obljetnici rođenja Mate Ujevića* (prir. Stjepan Sučić), Imotski 2001.

¹¹⁰ Usp. npr. F. HAMERŠAK, “Nekoliko dokumenata o kulturnoj politici kasnoga hrvatskoga socijalizma”, *15 dana*, 50/2007., br. 2, 34.–38.

¹¹¹ Trpimir MACAN, *Spremnost 1942.–1945.*, Zagreb 1998., 126., 249. i 329. – Premda knjiga upućuje na znatne razlike između “ustaških” i “nacionalističkih” intelektualaca, Aralica je ne navodi kao konzultiranu.

suvremenoj književnosti Ljubomir Maraković npr. istaknuti prostor posvećuje Krleži, označivši ga kao “najjačega talenta hrvatske dramatike”, ravnopravno se spominju u logoru ubijeni Mihovil Pavlek Miškina te u partizane “odbjegli” Ivan Goran Kovačić, “moderna” i “ekspresionizam” nisu dekadentni itd.,¹¹² u općem popisu suradnika navedeni su pak i Mirko Breyer, Josip Horvat, Branko Gavella te Milostislav Bartulica).

Razlozi za takav svojevrsni “prostor slobode” (što je naziv knjige Ivice Matičevića o književnoj kritici u zagrebačkoj endehaškoj periodici, koju Aralica također ne spominje)¹¹³ po svem su sudeći višestruki – ako je i mogao imati volju, što je donekle upitno zbog iznenadnoga dolaska na vlast i više-manje brzinske improvizacije cijeloga državnoga “fašističkoga” ideološkoga sustava, naravno i njegove personalne heterogenosti, ustaškom režimu (među pripadnicima kojega će se, štoviše, javljati inkluzivističke tendencije čak i prema “nacionalno svjesnim” komunistima poput Augusta Cesarca te Krleže) još je više morala nedostajati snaga da se baš posvuda silovito nametne – nakon svega što se događalo od 1939., otvoreni komesarijat u Matici ili HIBZ-u jamačno bi značio dodatni udarac i posljednjim tragovima njegova legitimiteta.

O druge dvije središnje nacionalne ustanove nema još sustavnoga istraživanja – dopustit ću si stoga tek nekoliko okvirnih crtica. Čak i 1941., kada je raspustio JAZU, Pavelić je svojom zakonskom odredbom imenovao samo deset prvih članova nove HAZU (kasnije i druge, ali na prijedlog ove prve skupine) – s “rasnim” i donekle prisutnim “nacionalističkim”, ali bez nekoga izrazitijega “ustaškoga” ili “fašističkoga” filtera.¹¹⁴ Što se tiče sveučilišnih nastavnika, negdašnji politički ili ideološki protivnici (npr. Ivo Krbek, bivši podban Banovine Hrvatske)¹¹⁵ ubrzo su otpušteni, neki i uhićeni,¹¹⁶ no dio ih se – doduše, nakon zatočeništva u Staroj Gradiškoj – podosta prije kraja rata vratio na posao (tzv. masonska skupina); podatak ne govori puno, no najmanje jedan istaknuti integralni Jugoslaven, otišao je – po svem sudeći neuznemiravan – u redovnu starosnu mirovinu (etnički Slovenac Fran Ilešič)¹¹⁷. Ako nisu pripadali toj kategoriji, nastavnici Židovi u većem su broju zahvaćeni tek masovnim umirovljenjima 1943., a znatan dio Srba na svojim je mjestima ostao do kraja

¹¹² Ljubomir MARAKOVIĆ, “Od preporoda do danas”, *Naša domovina*, sv. 2 (ur. Filip Lukas), Zagreb 1943., 639.-646.

¹¹³ Ivice MATIČEVIĆ, *Prostor slobode*, Zagreb 2007.

¹¹⁴ Usp. “Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti u zagrebu”, *Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1942., 173. i Vladimir BAZALA, “Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu”, *Naša domovina*, sv. 2 (ur. F. Lukas), Zagreb 1943., 1001.-1006.

¹¹⁵ Usp. “Hrvatsko sveučilište i visoke škole”, *Spomen-knjiga prve obljetnice Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1942., 159.-162. te Jaroslav ŠIDAK, “Sveučilište za vrijeme rata i okupacije od 1941-1945”, *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, 1., Zagreb 1969., 173.-184.

¹¹⁶ Temeljem izravnih presuda ili gruboga postupanja u ustaškom su zatočeništvu smrtno stradali jedan izvanredni profesor te četvero asistenata zagrebačkoga sveučilišta, a dva su asistenta poginula u partizanima. J. ŠIDAK, n. dj., 180., bilješka 39.

¹¹⁷ F. HAMERŠAK, “Ilešič, Fran”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 6, Zagreb 2005., 20.-22.

rata.¹¹⁸ U formalnom smislu autonomije Sveučilišta u NDH, naravno, nije bilo – prema zakonu iz rujna 1941., rektora, prorektora (1942.–1944. bio je to Augustov brat Rudolf Cesarec), dekane te profesore imenovao je sam Poglavnik (početkom 1944. njegovom je odlukom spomenuti Krbek vraćen na fakultet), a određene je administrativne ovlasti imao i Ustaški sveučilišni stožer, napose u predlaganju slušača koji su zbog “narodne službe prije 10. travnja” ili bivanja na “ustaškim dužnostima” imali pravo na poprilične povlastice. U nepisanom je (sadržajnom a napose personalnom) pogledu, autonomija izgleda ostala nešto veća, ili ju se barem nije htjelo ukinuti preko noći – unatoč općenitim smjernicama o “temeljnoj izmjeni narodnog života”, “novom duhu” i “nastavku revolucionarnoga rada” (ministar nastave Budak u govoru od 15. svibnja 1941.), a zasigurno i nešto konkretnijim neformalnim pritiscima,¹¹⁹ do svibnja 1945. na svojim su radnim mjestima ostale možda čak i cijele dvije trećine prijeratnih nastavnika, koji su u svoje društvo morali primiti tek umjereni broj očitih ustaških pouzdanika (npr. Franju Nevistića na Pravnom i kontroverzno-ga Mankanca na Filozofskom fakultetu).¹²⁰

Govori li sve to doista o stvarnoj slabosti ustaškoga režima, ili samo o nepotpunosti pa i o svjesno odabranoj nepretencioznosti njegova ideološkoga sustava, nekoj vrsti “nacionalistički” fundiranoga minimalnoga konsenzusa (za razliku od marksizma, ni “nacionalizam”, ni ustaštvo niti “fašizam”, osim možda u pokojem segmentu, nisu pretendirali na status *znanstvenoga nazora o svijetu*, odnosno *znanosti*, i tom je smislu, drži se još u *Leksikonu*, stupanj njihove “ideologijske dogmatizacije” znatno niži), kao i osebujan položaj Katoličke crkve te njezinih tiskovina, ipak su pitanja za posebnu raspravu.

Korisna nijansa – autoritarna ili totalitarna država?

Ipak, još se ponešto može reći o pitanju koje ovdje razmatram, a to je, ponavljam, utemeljenost opisa NDH kao “fašističke” države. Kako smo vidjeli, spomenuti *Leksikon temeljnih pojmova politike* generički pojam “fašizma” obrađuje u poglavlju “Doktrine”, opisujući ga, među ostalim, i kroz “totalitarizam”, pojam koji je puno potpunije – s osloncem na klasične radove Carla J. Friedricha, Franza Neumanna i Hannah Arendt – razrađen u poglavlju “Tipovi poredaka”.¹²¹ Među šest, odnosno pet idealtipskih značajka “totalitarne diktature” ondje se tako navode (prema Friedrichu) “detaljno razrađena ide-

¹¹⁸ J. ŠIDAK, n. dj., 176.-177. – Upis studija, naravno, nije bio dopušten osobama “nearijskoga podrijetla” i Srbima, no slušači “grčko-istočne” vjere, barem nominalno, taj status nisu gubili ako je bio ostvaren prije 10. travnja 1941.

¹¹⁹ Primjerice, poznato je kako je u siječnju 1943. rektor Stjepan Ivšić smijenjen je zbog protivljenja morfonološkom pravopisu. J. ŠIDAK, n. dj., 178.

¹²⁰ Usp. V. BAZALA, “Današnja visokoškolska nastava u Zagrebu”, *Naša domovina*, sv. 2 (ur. F. Lukas), Zagreb 1943., 949.-969. i, napose, J. ŠIDAK, n. dj., 179., bilješka 33.

¹²¹ Robert BLAŽEVIĆ, “Totalitarizam”, *Leksikon temeljnih pojmova politike*, Zagreb 1990., 70.-72.

ologija koja obuhvaća sve bitne aspekte čovjekove egzistencije” (podanici je moraju bar pasivno akceptirati), postojanje “čvrste jezgre strasno i bespogovorno odane partijskoj ideologiji, koja nastoji pridonijeti njenom sveopćem prihvaćanju” i “potpuni monopol kontrole nad svim sredstvima masovne komunikacije”, odnosno (prema Neumannu), “apsolutna kontrola nad državom i društvom”, “atomiziranje pojedinca nasuprot svemoćnom Levijatanu” i “pretvaranje kulture u propagandu”. Za razliku od “totalitarnoga”, slijedi u nastavku, “autoritarni poredak zadovoljava se političkom kontrolom države bez namjere da ovlada cjelokupnim društvenim i kulturnim životom zajednice.” Prema ovoj – naravno, nipošto neupitnoj – tipologiji (Aralica je, čini se ne prihvaća, budući da “nacionalističke totalitarne pokrete” odnosno “fašizam” istoznačno naziva “autoritarnima”, barem na dva mjesta)¹²², NDH bi, čini se, bila nešto između, neka vrsta više-nego-autoritarne, ali još uvijek u svom nadzoru nepotpuno učinkovite, nedonošene, manje-nego-totalitarne države (slično, no zbog nedovoljne masovnosti ustaške organizacije, npr. drži i Tihomir Cipek)¹²³. Može li se ona, s obzirom na to, doista opisati kao “fašistička”, ili pritom valja posegnuti za nekim od spomenutih prefiksa, prepustiti ću ipak sljedećem istraživaču što odluči posegnuti za nekim od tih “generičkih” pojmova (i u spomenutoj Griffinovoj knjizi, doduše na temelju starije literature, drži se da je za ustaški pokret i njegov autoritarni poredak prikladnija također generička oznaka “proto-fašizam”,¹²⁴ a slično sugerira i sam Payne, u čijoj knjizi inače ima neočekivanih previda)¹²⁵.

Kako bilo, prihvatimo li navedeno određenje “totalitarizma” i sjetimo li se k tomu svega što je sam Aralica napisao o Matičinu distanciranju od ustaškoga režima, vjerujem da će i sljedeća njegova ocjena postati upitna: “Takav razvoj [prema MH kao jednom od nadziratelja kulturne i idejne djelatnosti – F. H.] bio je sasvim u skladu s totalitarnom ideologijom koju su nacionalistički intelektualci okupljeni oko Matice zastupali prije NDH. Tako će biti do kraja NDH, usprkos nekim obostranim nezadovoljstvima.”¹²⁶

¹²² V. ARALICA, n. dj., 39.-69.

¹²³ “Ustaška je diktatura nesumnjivo bila totalitarna, njejovala je kult vođe i nepogrešivosti ustaša te se služila terorom. Usprkos nastojanju, ustaše se nisu uspjeli organizirati kao masovna stranka, tako da je njihov totalitarizam imao određenu nedovršenost.” Tihomir CIPEK, “Stoljeće diktatura’ u Hrvatskoj”, *Hrvatska politika u XX. stoljeću* (ur. Ljubomir Antić), Zagreb 2006., 296.

¹²⁴ R. GRIFFIN, n. dj., 120.

¹²⁵ “Some scholars have concluded that the Ustashi were too divided and ideologically immature to have ever become more than protofascists, and indeed it is not clear that they possessed a vision of categorically fascist-type revolution and a ‘new man’ other than as a staunch Catholic peasant nationalist, albeit of extreme and bloodthirsty qualities. The murderousness of the Ustashi did not by itself qualify them to be considered generic fascists, since the great majority of the movements and regimes of this century to have engaged in large-scale killings were either Marxist-Leninist or nonfascist nationalists.” S. PAYNE, *A History of Fascism 1914–1945*, London 1997., 411.

¹²⁶ V. ARALICA, n. dj., 205.

Nije fašizam sve što je crno ili moguća alternativna nadahnuća

No dobro, pretpostavimo ipak za kraj, barem uvjetno, da je NDH bila “fašistička” i totalitarna država u najpotpunijem, nesumnjivom opsegu tih pojmova, također i da nitko od spomenutih “nacionalističkih intelektualaca” nije imao nekih posebnih, zanemarenih motiva u njezinu podupiranju, pa i da je njezina dnevno-politička praksa – “usprkos obostranim nezadovoljstvima” – uvelike odgovarala prethodnom njihovom naumu. Iz tako nanizanih pretpostavki, naravno, moglo bi doista i slijediti da su svi oni barem u ideološkom smislu bili “fašisti”. U stvari – a tako u svojim raščlambama sugerira i Griffin – slijedilo bi samo pod uvjetom da se dobar dio elemenata uporabljenih u opisu “fašističkoga” svjetonazora, napose njegovih “tamnih strana”, ne može još naći u starijim ili neovisnim idejnim i društvenim kretanjima, posebice pak u arhaičnoj ili suvremenoj političkoj praksi.

Zadržimo li se samo u hrvatskoj sredini ili njezinu okružju, u pogledu općega prava glasa (uvedenoga, kako i Aralica upozorava, tek u Kraljevstvu SHS, i to samo za muškarce), diobe vlasti i drugih elemenata ne samo *konstitucionalizma*, nego i najosnovnije shvaćene parlamentarne demokracije, teško je ne sjetiti se francijozefinskoga apsolutizma, Khuenove samovlade, komesarijata s početka XX. stoljeća, napokon i Aleksandrove vladavine koja je završila u otvorenoj diktaturi (žanr *vladarske laude*, *pozdravnoga brzovanja* i sl. stoga je do naših dana jedan od zastupljenijih u hrvatskoj književnosti). Nije tu, naravno riječ samo o temeljnom “zemljovidu vlasti”, nego i o onomu što se puno teže dade “odčitati” – doživljavaju li pripadnici vladajuće elite državu kao sredstvo za “opće dobro”, ili kao neograničenu potporu vlastitim, ne samo političkim nego i gospodarskim interesima, dakle kao običnu “kravu muzaru” šticeu vojskom, policijom i školskim sustavom.

U tom svjetlu, naravno, valja promatrati i odnos prema političkoj oporbi, slobodi tiska i znanstveno-kulturnoga stvaralaštva, napokon i vlastitom činovništvu i sudstvu te stručnosti općenito. Podrazumijevajući da postoje usponi i padovi, individualna pa i šira odstupanja (naročito u pogledu modernizacijskih nastojanja), govorim sasvim uopćeno – cilj mi je tek okvirno ocrtati neke konstante koje dobrano odgovaraju onomu što se u psihologiji naziva *role model*. Jamačno nije bez vruga što je većina obiteljskih nasilnika i sama u djetinjstvu bila izložena obiteljskom nasilju! Ukratko rečeno, za Aleksandrovu vladavinu Aralica tako kaže da je čudno kako se mnogi njezini protivnici nisu u većoj mjeri zauzimali za demokraciju, no mene s obzirom na prethodno nasljeđe odviše ne iznenađuje što su, za početak, koliko-toliko bili usrećeni i s jednom hrvatski intoniranom diktaturom (osim nacionalizma, njezine su značajke, naravno, i korupcija te klijentelizam, no oni za ovu raspravu o “fašizmu” nisu toliko bitni).

Budakova opaska o tomu da je državno vodstvo NDH funkcioniralo poput stare kućne zadruge, u kojoj je domaćinova volja bila poput zakona, ne mora značiti ništa više od slobodne pjesničke slike, no svejedno upućuje na

jedan predmoderni sloj u toj listi mogućih *ne-fašističkih* nadahnuća, stariji i od “staroga hrvatskoga nacionalizma”. Gdjeđje i puna četiri stoljeća osmanske vlasti, povezane s većim ili manjim ugnjetavanjem katoličkoga i pravoslavnoga pučanstva, jamačno su dobroano omrznuła svako pozivanje na koliko-toliko regulatorni državni legalitet (nasuprot goloj sili “slobodarski” legitimirane hajdučije), a nakon osmanskoga uzmarka preostali muslimani bivali su – ponegdje još i u XX. stoljeću (tada vjerojatno ne samo s vjerskim, nego i nacionalnim predtekstom) – zauzvrat izlagani kršćanskoj odmazdi. Od svih poredaka na južnoslavenskom prostoru, onaj austrougarski redovito se uzima kao najuređeniji, no u pogledu tretmana pojedinih (manjinskih) skupina vlastitih državljana ni on nije uvijek blistao – za I. svjetskoga rata desetci tisuća manje ili više “politički nepouzdanih” istarskih Hrvata, galicijskih Ukrajinaca i pripadnika nekih drugih naroda iseljeni su i smješteni u logore, gdje ih je velik postotak stradao od neishranjenosti i bolesti. Ako i jest upitno je li malobrojno redarstvo nakon Sarajevskoga atentata moglo (ili htjelo?) bolje zaštititi srpsku imovinu, represalije protiv “komitskih” akcija u okupiranoj Srbiji (kao i njemačke na one belgijskih i francuskih “slobodnih strijelaca”) svakako su bile nedostojne humanih mjerila.

Kao što se vidi, mnoge “tamne strane” nisu samo “balkanske”, nego i “srednjoeuropske”, i puno su starije od “fašizma”. Tako je, još i više, i s načelnim, ne-istreblijvačkim antisemitizmom, o kojemu su u nas meritorno pisali Ivo i Slavko Goldstein,¹²⁷ analizirajući pritom i notorni Radićev tekst s početka XX. stoljeća.¹²⁸ Kako pak postupiti sa židovskom i srpskom imovinom – točnije, ima li je država pravo oduzeti i preraspodjeliti, također je već na neki način natuknuto još u XIX. stoljeću. I bez upućivanja na radikalne prijedloge poput *Komunističkoga manifesta* (“eksproprijacija eksproprijatora”), možemo navesti da su i ukidanje kmetstva (vlastelinstava) i uvođenje *Općega građanskoga zakonika* bili oblici drastičnoga državnoga uplitanja u dotad koliko-toliko statičnu (“pravno sigurnu”), a dobrim dijelom i privatnu sferu (kao što je poznato, daljnji zamah tzv. agrarne reforme uslijedit će nakon 1918.) – uzeti jednima i dati drugima (nerijetko ovisno tek o njihovoj brojnosti ili političkoj snazi) državni je modus ponašanja dobroano stariji i od nacionalizacije i od progresivnog oporezivanja...

Ova improvizirana lista mogućih alternativnih nadahnuća, odnosno razloga za prihvati ili bar trpljenje “fašizma” i njegove dnevne prakse (u tom slučaju, dakle, teže prepoznatljivih kao nešto zasebno, radikalno novo!) vjerojatno nije konačna. Jasno, ni ona nikomu ne služi na čast... Ipak, njezinim se iščitavanjem dadu ustanoviti najmanje tri stvari. Kao prvo, dio je hrvatskih “nacionalističkih” intelektualaca svoju potporu ustaškim vlastima uskratilo čak i u onim nasilnim postupcima za koje su se mogli navesti barem približni, re-

¹²⁷ Ivo GOLDSTEIN i Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb 2001., 3.-4., 8., 24.-65.

¹²⁸ I. GOLDSTEIN, “Stjepan Radić i Židovi”, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 29/1996., 208.-216.

cimo austrougarski presedani. Kao drugo, takvi drastični odmaci od humanističkih standarda u hrvatskom se slučaju ne mogu tumačiti samo ideologijom “fašizma” uobličenom 1920-ih i 1930-ih, nego i puno starijim, po svem sudeći i ukorijenjenijim čimbenicima – primjerice, dok se krvna osveta u predmoderno doba ograničavala na pripadnike određene obitelji, ili eventualno roda, po talionskom načelu jedan za jedan, njezinim urastanjem u novije nacionalno-integracijske procese omrznutim predmetima “legitimne osvete” mogu postati svi pripadnici “protivničke” nacije, uključujući njihovu imovinu i kulturna dobra. Napokon, i kao treće, koje se često zaboravlja, određenu broju ljudi – da bi pljačkali i sadistički ubijali – ideologija, odnosno politički pokret uopće ne trebaju (što, naravno, ne znači da između njih nikada nema simbioze, ali ni da Lukasovo zgražanje mora biti neuvjerljivo¹²⁹).

Umjesto zaključka – povjesničar kao dijagnostičar

Nema spora, jesu li neki pokret, poredak ili država “generički” ovakvi ili onakvi, broj njihovih žrtava ostaje konstantan. Ipak, šija nije isto što i vrat – ako neku “etiketu” počnemo rabiti ne samo kao razgovornu kraticu za ono što znamo, nego i kao “šablonu” za analogijsko rekonstruiranje praznina, a pogotovo ako to primijenimo na pojedine osobe, u velikoj smo opasnosti da umjesto znanosti počnemo proizvoditi neku novu ideologiju. Takvi “laki odgovori na teška pitanja” nude se u svim vremenima, no ako tadašnje, a i neke današnje hrvatske probleme svedemo na “fašizam” odnosno “neofašizam”, umjesto na općenitiju nerazvijenost pa i urušavanje države i prava kao modernoga i modernizacijskoga projekta, još ćemo teže naći prikladnu terapiju – jer bolest je vjerojatno i teža nego što se iz Araličine knjige može zaključiti. Međutim, ako ustanovimo da su za II. svjetskoga rata čak i mnogi hrvatski “nacionalistički” intelektualci djelovali prije kao antitijela nego kao njezini uzročnici, imat ćemo jamačno više razloga za nadu...

Po mojem sudu upravo bi dijagnostika te “hrvatske bolesti” “dugoga trajanja” mogla biti ključna poveznica između Matice nekad i Matice danas, obje modelski smještene u načelnu a zapravo ispraznu kritiku demokracije i tržišnog gopodarstva, po kojima se i s lijeva i s desna nemilosrdno mlati, a bez većega znanja o sistemskim preduvjetima i mogućim konkretnim poboljšicama. Ona je stoga i – uza sve, vjerujem, dobronamjerno shvaćene primjedbe – konačni razlog za globalnu pohvalnu ocjenu prikazane knjige, pionirskoga rada u koji je nesumnjivo uloženi veliki trud. Stara je mudrost da tko šuti ostaje mudracem, no čak i cinični dr. House velike zasluge priznaje upravo stvarateljima odbačenih hipoteza. Zato, da zaključim u Araličinu stilu, moja je preporuka – oprezno, ali svakako čitati!

¹²⁹ Drukčije V. ARALICA, n. dj., 156.

SUMMARY

ON MATRIX CROATICA, CROATIA, FASCISM AND
HISTORIOGRAPHIC EXPLANATION

Inspired by a seminal Višeslav Aralica's book on Matrix Croatica 1935–1945 (Croatian Institute of History, Zagreb 2009, 221 pp.), the author strives to follow several analytical lines. After an introduction concerning current status of Matrix Croatica, the thematic and methodological relevance of the work is explained. It is also a starting point for – partly critical – discussion on some problems of intellectual history, especially on causation and the inclusion of details in general (generic) terms. Among other things, holding opinion that up to date research is insufficient to conclude that the Croatian form of inter-war nationalism was of equal nature to contemporary European movements and ideologies under the common name of fascism, the author suggests that studies on the Croatian nationalistic intellectuals and Independent State of Croatia in general should include additional political and legal science categories, as well as greater attention to the idiographic historical substance, individual perspectives and disagreements.

Keywords: Matrix Croatica, nationalism, fascism, Ustasha movement, Independent State of Croatia, theory of history